1. İqtisadi fikirlərin yaranmasının zəruriliyini əsaslandırın. Məqsəd və vəzifələrini göstərin.

İqtisadi fikirlərin yaranması insan cəmiyyətinin inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan zəruri bir prosesdir. İnsanlar tarix boyu yaşamaq, ehtiyaclarını ödəmək, resursları bölüşdürmək və gələcək üçün planlama aparmaq ehtiyacında olublar. Bu ehtiyaclar isə iqtisadi məsələlərin – istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak kimi fəaliyyətlərin – necə daha səmərəli təşkil ediləcəyinə dair düşüncə və nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxarıb.

İbtidai icma quruluşundan başlayaraq cəmiyyətlər sadə iqtisadi fəaliyyətlərlə məşğul olub – ovçuluq, yığıcılıq, sonradan əkinçilik və maldarlıq. Əvvəl bu fəaliyyətlər təcrübə və instinkt əsasında aparılsa da, zamanla insanlar müşahidə və təhlil etməyə başlayıblar: hansı məhsulu necə və nə vaxt əkmək daha səmərəlidir? Mübadilə zamanı nəyə əsasən dəyər qoyulmalıdır? Bu suallar və onların cavabları ilk iqtisadi fikirlərin toxumlarını səpmişdir.

İqtisadi fikirlərin yaranmasının əsas zərurəti aşağıdakılardır:

1. Resursların məhdudluğu və ehtiyacların sonsuzluğu – İnsanlar ehtiyaclarını ödəmək üçün məhdud resurslardan necə istifadə olunmalı olduğu barədə düşünməli idilər.
2. Ədalətli bölüşdürmə problemi – Cəmiyyət daxilində əmək və istehsal nəticələrinin necə ədalətli paylaşılmalı olması ətrafında mübahisələr və ideyalar meydana gəldi.
3. İdarəetmə və iqtisadi siyasətə ehtiyac – Dövlətlərin və ya icmaların iqtisadi münasibətləri tənzimləmək üçün nəzəri əsaslara ehtiyacı vardı.
4. İnsan davranışının təhlili – İnsanlar niyə belə qərarlar verir? Onların seçimləri iqtisadi nəticələrə necə təsir edir? Bu suallar iqtisadi fəlsəfənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi fikirlərin məqsədi cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətlərini daha rasional, məqsədyönlü və effektiv şəkildə təşkil etməkdir. Onların vəzifələri isə belə ümumiləşdirilə bilər:

1. İqtisadi hadisə və prosesləri təhlil etmək – Məsələn, inflyasiya, işsizlik, bazar qiymətləri kimi hadisələrin mahiyyətini izah etmək.
2. İqtisadi qərarların əsaslarını müəyyənləşdirmək – Nə istehsal edilməli, necə istehsal edilməli və kim üçün istehsal edilməli suallarına cavab vermək.
3. İqtisadi sistemlərin modelləşdirilməsi və müqayisəsi – Mülkiyyət formaları, bazar tənzimləməsi, dövlətin rolu kimi məsələləri araşdırmaq.
4. İqtisadi siyasət üçün əsaslar yaratmaq – Dövlətlərin vergi, subsidiya, tənzimləmə kimi addımlarını əsaslandırmaq üçün nəzəri baza təqdim etmək.
5. İnsan və cəmiyyət rifahının yüksəldilməsi yollarını göstərmək – Ədalətli və

sabit iqtisadi sistemin qurulması üçün yol xəritəsi təqdim etmək.

Nəticə etibarilə, iqtisadi fikirlər cəmiyyətin maddi həyatını anlamağa, onu yaxşılaşdırmağa və sosial ədaləti təmin etməyə çalışan zəruri nəzəri biliklər toplusudur. Bu fikirlər həm keçmişin təcrübələrini, həm də gələcəyə dair baxışları özündə əks etdirir və cəmiyyətin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır.

2. İqtisadi fikir tarixinin əsas nəzəriyyə və istiqamətlərini açıqlayın

İqtisadi fikir tarixi, insan cəmiyyətində iqtisadi münasibətlərin necə başa düşüldüyünü, izah edildiyini və idarə olunduğunu öyrənən bir elm sahəsidir. Bu tarix boyunca müxtəlif dövrlərdə fərqli nəzəriyyə və istiqamətlər yaranmışdır. Bu nəzəriyyələr tarixi şəraitə, ictimai tələblərə, texnologiyanın inkişafına və siyasi sistemlərə uyğun olaraq formalaşmışdır. Hər bir nəzəri istiqamət öz dövrünün iqtisadi problemlərinə cavab olaraq meydana çıxmış və bu problemlərin həllinə yönəlmişdir. Aşağıda iqtisadi fikir tarixinin əsas nəzəriyyə və istiqamətləri izah olunur:

1. İbtidai iqtisadi fikirlər və antik dövr nəzəriyyələri

İqtisadi fikirlərin başlanğıcı qədim Şərq və Qərb sivilizasiyalarında – Misir, Babil, Çin, Hindistan və Yunan-Roma sivilizasiyalarında meydana çıxmışdır. Bu dövrdə iqtisadi məsələlər fəlsəfi, dini və hüquqi çərçivədə təqdim olunurdu.

- Platon (e.ə. V-IV əsr): İdeal dövlət modeli çərçivəsində əmək bölgüsünü və mülkiyyət formasını izah etmişdir.
- Aristotel: İqtisadiyyatla “xrematistika” (qazanc məqsədli fəaliyyət) arasında fərq qoymuşdur; təbii və qeyri-təbii sərvət əldə etmə yollarını təhlil etmişdir.

2. Skolastika və orta əsr iqtisadi düşüncəsi

Orta əsrlərdə iqtisadi fikirlər daha çox dini çərçivədə formalaşırdı. Skolastik filosoflar – xüsusilə Toma Akvinalı – ədalətli qiymət, faiz və ticarətin etikası məsələlərini müzakirə edirdilər. Bu dövrdə iqtisadi fəaliyyətlər Tanrının qoyduğu qaydalar daxilində qiymətləndirilirdi.

3. Merkantilizm (XVI–XVII əsrlər)

Bu məktəb iqtisadi fikir tarixində ilk sistemli doktrina hesab olunur. Merkantilistlər hesab edirdilər ki, bir dövlətin zənginliyi onun malik olduğu qızıl və gümüş ehtiyatları ilə ölçülür. Ona görə də ixracı stimullaşdırmaq, idxalı məhdudlaşdırmaq və ticarət artıqlığına nail olmaq əsas məqsəd sayılırdı.

- Məşhur nümayəndələr: Tomas Men, Antonio Serra, Jean-Baptiste Colbert

4. Fiziokratlar (XVIII əsr)

Fiziokratlar Fransada meydana çıxmış və iqtisadi fəaliyyətlərin təbii qanunlara tabe olduğunu irəli sürmüşlər. Onlara görə iqtisadi rifahın əsasında kənd təsərrüfatı dayanırdı. Fiziokratlar "laissez-faire" (buraxın getsin) prinsipini müdafiə etmiş və dövlətin iqtisadiyyata az müdaxilə etməsini istəmişlər.

- Əsas nümayəndə: François Quesnay – "İqtisadi cədvəl" modeli ilə tanınır.

---

5. Klassik siyasi iqtisad (XVIII–XIX əsr)

Bu istiqamət iqtisadiyyatın elmi əsaslarını qoydu. İqtisadi qanunların obyektiv xarakter daşıdığı və bazar mexanizminin özünü tənzimlədiyi düşüncəsi irəli sürüldü. Əmək dəyər nəzəriyyəsi bu məktəbin əsasını təşkil edirdi.

- Əsas nümayəndələr:
    - Adam Smith – "Millətlərin sərvəti haqqında" əsəri ilə məşhurdur. Görünməz əl nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.
    - David Ricardo – müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.
    - Thomas Malthus – əhali artımı ilə resurslar arasındakı ziddiyyəti göstərmişdir.
    - John Stuart Mill

---

6. Marksist iqtisadi nəzəriyyə

Karl Marks və Friedrich Engels kapitalizmin tənqidi ilə məşğul olmuş, sinfi cəmiyyətin iqtisadi təhlilini aparmış və tarixi materializm nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Əmək dəyəri, əlavə dəyər və istismar anlayışları bu istiqamətdə əsas yer tutur.

---

7. Neoklassik məktəb (XIX sonu – XX əsr)

Neoklassiklər fərdi seçimlərə, marjinal analizə və bazar tarazlığına əsaslanaraq iqtisadi prosesləri izah etməyə çalışdılar. Subyektiv dəyər nəzəriyyəsi bu məktəbin əsas sütunudur.

- Əsas nümayəndələr: Alfred Marshall, Leon Walras, Carl Menger

---

8. Keynsçilik (XX əsr)

John Maynard Keynes 1930-cu illərin Böyük Depressiyası fonunda dövlət müdaxiləsini müdafiə etmişdir. O, dövlətin fiskal və monetar siyasətlə tələbi

stimullaşdırmalı olduğunu irəli sürmüşdür.

9. Monetarizm və müasir neoliberalizm

Milton Friedman və Chicago məktəbi azad bazar iqtisadiyyatını və pul siyasətinin makroiqtisadi sabitlik üçün əsas rolunu vurğulamışlar. Dövlət müdaxiləsinə qarşı çıxaraq sərbəst bazarın effektivliyini müdafiə etmişlər.

10. Müasir heterodoks iqtisadi nəzəriyyələr

Bugünkü dövrdə ekologiya, davranış iqtisadiyyatı, feminist iqtisadiyyat və institusional yanaşmalar kimi çoxsaylı alternativ nəzəri istiqamətlər formalaşmışdır.

Nəticə olaraq, iqtisadi fikir tarixində hər bir nəzəri istiqamət öz dövrünün problemlərinə cavab verməyə çalışmış, zamanla dəyişmiş, bir-birindən öyrənmiş və müasir iqtisadi düşüncənin zənginləşməsinə təkan vermişdir. Bu nəzəriyyələrin öyrənilməsi, iqtisadiyyata həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan daha dərindən bələd olmağımıza imkan yaradır.

3. Qədim Hindistanın iqtisadi fikirlərini “Arthaşastra” traktatı əsasında izah edin

Qədim Hindistanda iqtisadi fikirlərin formalaşmasında böyük rol oynamış əsas mənbələrdən biri məşhur “Arthaşastra” traktatıdır. Bu əsər eramızdan əvvəl IV əsrdə, hind dövlətçilik və iqtisadi düşüncə tarixində xüsusi yer tutan Kautilya (digər adıyla Çanakya) tərəfindən yazıldığı hesab olunur. Kautilya Maurya imperiyasının qurucusu olan Çandragupta Mauryanın baş müşaviri olmuşdur və bu traktat onun dövlət idarəçiliyi və iqtisadi siyasətə dair topladığı bilik və tövsiyələrin məcmusudur. “Arthaşastra” sanskrit dilində “iqtisadiyyat elmi” və ya “dövlətin rifahı haqqında elm” mənasını verir.

Ümumi baxış və məqsəd

“Arthaşastra” yalnız iqtisadi məsələlərə deyil, eyni zamanda dövlət idarəçiliyi, hərbi strategiya, hüquq və ictimai nizam məsələlərinə də toxunur. Lakin onun əsas hissəsi iqtisadi fəaliyyətlərin tənzimlənməsinə və resursların səmərəli idarə olunmasına həsr olunmuşdur. Traktatda iqtisadiyyatın məqsədi açıq şəkildə göstərilir: dövlətin güclənməsi, xalqın rifahı və siyasi sabitliyin təmin olunması.

Əsas iqtisadi fikirlər və anlayışlar

1.

Dövlətin iqtisadi həyatda rolu

Kautilya dövlətin iqtisadiyyatda çox fəal iştirakını müdafiə edir. O, dövlətin yalnız idarəetmə ilə deyil, həm də iqtisadi istehsalat və mübadilə proseslərinə birbaşa nəzarət etməsini zəruri sayır. Dövlət torpaqların böyük hissəsinə sahibdir və onları idarə edən kəndlilərlə müqavilələr bağlayır.

2.

Vergi sistemi

"Arthaşastra"da çox sistemli və təkmil bir vergi sistemi təsvir olunur. Torpaq vergisi əsas gəlir mənbəyidir və torpaq sahibləri məhsulun müəyyən faizini dövlətə verməli idi. Bundan əlavə, istehsal, ticarət və xidmət sahələrinə də vergilər tətbiq edilirdi. Kautilya vergilərin ədalətli və ölçülü olmasının tərəfdarı idi; o, vergilərin yüksək olmasının istehsalı və ticarəti zəiflədə biləcəyini bilirdi.

3.

Ticarət və bazar münasibətləri

Kautilya bazar iqtisadiyyatına dərin nəzərlərlə yanaşmışdır. O, qiymətlərin formalaşmasında təklif və tələbin rolunu başa düşmüş, eyni zamanda bazarda ədalətsiz rəqabətin qarşısını almaq üçün dövlət nəzarətini vacib hesab etmişdir. Bazar nəzarətçiləri ("Panyadhyaksha") bazarda qiymətləri, keyfiyyəti və ölçü vahidlərini yoxlayırdılar. Bu, istehlakçıların hüquqlarını qorumağa yönəlmiş ilk dövlət müdaxilələrindən biri hesab edilə bilər.

4.

Pul və monetar sistem

Traktatda pulun iqtisadi dövriyyədə rolu qeyd edilir və metallardan istifadə ilə bağlı qaydalar izah olunur. Kautilya saxta pulların qarşısının alınması üçün cəza tədbirlərini də müəyyən etmişdir. O, sabit valyuta və dövlətin pul buraxılması üzərində nəzarətinin vacibliyini vurğulayırdı.

5.

Əmək bölgüsü və sosial struktur

Hind cəmiyyətində kastalara əsaslanan sosial struktur mövcud idi və bu, iqtisadi fəaliyyətlərə də təsir edirdi. "Arthaşastra"da kastalararası əmək bölgüsü və onların icra edə biləcəyi peşələr açıq şəkildə göstərilir. Hər kasta üçün uyğun iqtisadi fəaliyyət növləri müəyyən olunmuşdu. Bu, həmin dövrün sosial-iqtisadi sabitliyini

təmin etməyə yönəlmişdi, lakin bərabərlik baxımından məhdudiyyətlər doğururdu.

6.

İstehsal və sənətkarlıq

Əsərdə sənətkarlığın təşkili, əmək məhsuldarlığının artırılması yolları və sənətkarların hüquqları da ətraflı izah olunur. Dövlət bəzi sənətkarları öz xidmətinə götürür, digərlərinə isə lisenziya əsasında fəaliyyət göstərməyə icazə verilirdi. Bu, iqtisadi təhlükəsizlik və keyfiyyətin təmin olunması məqsədilə həyata keçirilirdi.

Əhəmiyyəti və müasir dəyərləndirmə

“Arthaşastra” yalnız qədim Hindistanın iqtisadi sistemini əks etdirmir, həm də müasir dövr üçün nəzəri baxımdan önəmli fikirlər irəli sürür. Bu əsər iqtisadi fəaliyyətlərin tənzimlənməsi, vergi siyasəti, dövlət müdaxiləsinin sərhədləri, iqtisadi ədalət və sosial rifah məsələləri baxımından ciddi dəyərə malikdir. Onun sistemli yanaşması və dövlət iqtisadiyyatı konsepsiyası bir çox sonrakı iqtisadçıların nəzəri baxışlarının formalaşmasına dolayısı ilə təsir etmişdir.

Nəticə:

“Arthaşastra” qədim dövr iqtisadi düşüncəsinin ən mükəmməl nümunələrindən biri kimi çıxış edir. Bu traktatda yer alan iqtisadi prinsiplər, dövlətin iqtisadi siyasətləri və bazara yanaşma tərzi, yalnız Hindistan üçün deyil, ümumilikdə iqtisadi fikir tarixinin inkişafı üçün əvəzsiz bir töhfədir.

4. Qədim Şərq dövlətlərinin (Misir, Babilistan) ilkin iqtisadi fikirləri haqqında məlumat verin

Qədim Şərq sivilizasiyaları – xüsusilə Misir və Babilistan – insanlıq tarixində ilk iri miqyaslı dövlətlərin və inkişaf etmiş iqtisadi münasibətlərin yarandığı bölgələr olmuşdur. Bu dövlətlərdə iqtisadi fəaliyyətlərin təşkili və idarə olunması mərkəzləşmiş dövlət strukturları tərəfindən aparılırdı. Həmin dövrlərdə iqtisadi nəzəriyyə bugünkü kimi formal şəkildə mövcud olmasa da, tətbiq olunan qayda və prinsiplər, qanunlar və inzibati mexanizmlər ilkin iqtisadi düşüncənin, yəni iqtisadi fikirlərin praktik əsaslarının formalaşdığını göstərir.

I. Qədim Misir: Planlı təsərrüfatın beşiyi

1. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadi idarəetmə

Qədim Misirdə iqtisadi həyatın əsasını kənd təsərrüfatı – xüsusilə Nil çayı ətrafında suvarılan əkinçilik – təşkil edirdi. Dövlət bütün torpaqların əsas sahibi idi. Torpaqlar

ya birbaşa fironа, ya da dini məbədlərə və yüksək məmurlara məxsus idi. Bütün iqtisadi fəaliyyətlər dövlət tərəfindən planlaşdırılır, məhsulun bölgüsü və saxlanması xüsusi anbarlarda aparılırdı.

2. Əmək bölgüsü və əmək icbariyyəti

İqtisadi fəaliyyətlərdə əmək bölgüsü və ciddi təşkilatçılıq mövcud idi. Xüsusilə iri tikinti layihələri (piramidalar, məbədlər və s.) zamanı minlərlə insanın birgə çalışması dövlətin əmək resurslarını planlı şəkildə yönləndirdiyini göstərir. İctimai işlərdə işləmək bir vəzifə və borc kimi qəbul olunurdu.

3. Vergi sistemi

Qədim Misirdə vergi sistemi torpaq məhsuluna əsaslanırdı. Dövlət vergiləri natural formada, yəni məhsulla yığırdı. Məhsuldarlıq dövlət məmurları – yazıçılar (scribe) tərəfindən qeydiyyata alınırdı. Bu sistem, iqtisadi uçotun və statistikanın ilkin formalarını yaratmışdı.

4. Anbar və ehtiyat iqtisadiyyatı

Misirdə iqtisadi sabitliyin qorunması məqsədilə dövlət iri ehtiyat anbarları yaradaraq qıtlıq illərində bu ehtiyatları əhali arasında bölüşdürürdü. Bu, ilkin sosial siyasət anlayışlarının mövcudluğuna işarədir.

II. Qədim Babilistan: Qanunvericilik və iqtisadi nizamlama

1. Hammurapi Qanunları (e.ə. XVIII əsr)

Babilistanda iqtisadi həyatın tənzimlənməsində Hammurapi Qanunları xüsusi yer tutur. Bu qanunlar yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də iqtisadi münasibətlərin nizama salınmasına yönəlmiş ilk yazılı qaydalar toplusudur. 282 maddədən ibarət olan bu qanunlarda qiymətlər, maaşlar, borc münasibətləri, mülkiyyət hüququ, icarə və ticarət fəaliyyəti ətraflı şəkildə təsvir olunur.

- Məsələn, bəzi maddələrdə konkret məhsulların və xidmətlərin qiymətləri göstərilirdi: həkimə ödənəcək əmək haqqı, icarə haqları və s.
- Borc müqavilələri üçün şərtlər müəyyənləşdirilmişdi – kredit faizi, müddət və zaminlik prinsipləri.
- Müxtəlif peşə sahiblərinin – fermerlər, sənətkarlar, tacirlər – fəaliyyətləri qanunlarla tənzimlənirdi.

2. Mülkiyyət və ticarət münasibətləri

Babilistanda fərdi mülkiyyət mövcud idi və bu, iqtisadi azadlığın ilkin formalarının mövcudluğuna işarə edir. Tacirlər şəhərlərarası və hətta dövlətlərarası ticarətlə məşğul olur, mal mübadiləsi və kredit əməliyyatları aparırdılar. Qızıl, gümüş, arpa və digər əmtəələr pul funksiyası yerinə yetirirdi.

3. Əmək münasibətləri və hüquqi müdafiə

Hammurapi qanunlarında əməkçilərin və işəgötürənlərin hüquq və vəzifələri də konkretləşdirilmişdi. Misal üçün, işçi müqavilə şərtlərini pozarsa və ya işini keyfiyyətsiz yerinə yetirərsə, cəzalar nəzərdə tutulmuşdu. Bu isə iqtisadi münasibətlərin hüquqi əsasda tənzimləndiyini sübut edir.

Qədim Şərq iqtisadi fikirlərinin əsas xüsusiyyətləri

1. Tətbiqi xarakter – Teorik konsepsiyalardan çox praktik tənzimləmə ön planda idi.
2. Dövlətin dominant rolu – İqtisadi fəaliyyətlər dövlət tərəfindən təşkilli şəkildə aparılırdı.
3. Ədalət və sosial nizam – Qanunlarla iqtisadi ədalət təmin edilməyə çalışılırdı.
4. Təbiət və mövsüm amilləri – Əkinçilik və məhsul istehsalı təbiətin dövrləri ilə sıx bağlı idi, bu da planlaşdırma və vergi sisteminə təsir edirdi.

Nəticə

Qədim Misir və Babilistan iqtisadi fikirləri sonrakı iqtisadi düşüncənin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bu sivilizasiyalarda iqtisadi idarəetmə mərkəzləşdirilmiş, qanunlarla dəstəklənən və sosial yönümlü olmuşdur. Onların tətbiq etdiyi vergi, əmək, ticarət və mülkiyyət sistemləri ilkin iqtisadi nəzəri fikirlərin təməlini qoymuşdur. Bu da göstərir ki, iqtisadiyyat insan cəmiyyətinin ən qədim və təməl fəaliyyət sahələrindən biridir və onun tənzimlənməsi barədə düşüncə minilliklər öncə başlamışdır.

5. Qədim Çin iqtisadi təlimində (“Təbii hüquq”, “Kuan-Tsızı traktatı”) sosial-iqtisadi baxışları izah edin

Qədim Çin iqtisadi fikirləri çoxəsrlik fəlsəfi ənənələr, sosial nizam və dövlət idarəçiliyi prinsipləri ilə sıx bağlı idi. Bu dövrün iqtisadi baxışlarında əsasən iki cərəyan – konfutsiçiliyin sosial ahəng və ədalət prinsipləri və qanunçuluq (legalizm) kimi tanınan daha sərt dövlət nəzarətli iqtisadi idarəetmə yanaşmaları diqqət çəkir. Qədim Çin iqtisadi təliminin əsas mənbələri sırasında “Təbii hüquq” (fa-jia) ideyaları və xüsusilə “Kuan-Tsızı traktatı” önəmli yer tutur. Bu mənbələr Çin cəmiyyətində iqtisadi

fəaliyyətlərin necə təşkil edildiyini, dövlətin iqtisadi rolu, sosial ədalət, mülkiyyət və əmək münasibətləri barədə zəngin fikirlər ortaya qoyur.

I. “Təbii hüquq” və iqtisadi idarəetməyə yanaşma

“Təbii hüquq” (çin dilində Fa-jia) qədim Çində inkişaf etmiş hüquq-mərkəzli düşüncə sistemidir və əsas nümayəndələri arasında Şan Yan, Han Feyzi və digər hüquqçular olmuşdur. Bu məktəb iqtisadi və sosial nizamın yalnız sərt qanun və inzibati tədbirlərlə qoruna biləcəyini irəli sürürdü. Onlara görə:

1.

Dövlətin əsas vəzifəsi nizam-intizam yaratmaqdır.

İnsanlar təbiətcə eqoist olduqları üçün sərbəst buraxıldıqda öz maraqlarını üstün tutarlar, bu isə cəmiyyətin dağılmasına gətirər. Bu baxımdan dövlət iqtisadi fəaliyyəti sərt şəkildə tənzimləməli, vergiləri, qiymətləri və əmək bölgüsünü özü müəyyən etməlidir.

2.

Əmək və məhsuldarlıq təşviq olunmalıdır.

Fa-jia nümayəndələri iqtisadi rifahın əsasının kənd təsərrüfatı və istehsalatda olduğunu vurğulayırdılar. Onlar sənətkarlığın və ticarətin müəyyən həddə məhdudlaşdırılmasını, əsas diqqətin ərzaq istehsalına yönəldilməsini məqbul hesab edirdilər.

3.

Vergi və mükafatlar sistemli olmalıdır.

Əhali arasında ədaləti və səmərəliliyi təmin etmək üçün mükafatlandırma və cəza sisteminin dəqiq işləməsi vacib sayılırdı. İqtisadi fəaliyyətin nəticəsi, yəni məhsuldarlıq əsas ölçü vahidi kimi qəbul olunurdu.

II. “Kuan-Tsızı traktatı” və iqtisadi təlim

“Kuan-Tsızı” eramızdan əvvəl VII–VI əsrlərdə yaşamış Kuan Çjun adlı dövlət xadiminə aid edilən və sonradan yazıya alınmış traktatlar toplusudur. Bu traktatlar qədim Çin iqtisadi düşüncəsinin ən dolğun mənbələrindən biri sayılır və həm iqtisadi fəaliyyətlərin praktiki idarəçiliyi, həm də sosial baxışlar baxımından çox zəngin məlumat verir.

1. İqtisadiyyatın məqsədi xalqın rifahıdır

Kuan Çjun üçün iqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədi dövlətin güclənməsi və xalqın rifahının təmin olunması idi. O, belə hesab edirdi ki, xalqın iqtisadi vəziyyəti yaxşı olduqda ölkədə sabitlik və sülh hökm sürər. Bu isə dövlətin gücünün artmasına səbəb olar.

2. Kənd təsərrüfatı əsas sahə kimi

“Kuan-Tsızı” traktatında kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın təməl daşı sayılırdı. Traktatda deyilir:

“Əgər ölkə zəngindirsə, ordusu güclü olar. Əgər xalq toxdursa, dövlət sabit qalar.”
Bu fikir kənd təsərrüfatı və ərzaq təhlükəsizliyinin dövlət siyasətində nə qədər mühüm yer tutduğunu göstərir.

3. Ticarətə və lüksə münasibət

Kuan Çjun ticarətə ehtiyatla yanaşırdı. O, məhsuldar əməyə – xüsusən torpaqda işləməyə üstünlük verir, lakin spekulyativ ticarət fəaliyyətlərini və lüks istehlakı zərərli sayırdı. Bu, sosial bərabərliyin qorunmasına və cəmiyyətin “əhlaqi” idarəsinə xidmət edirdi.

4. Qiymət siyasəti və ehtiyatların tənzimlənməsi

Traktatda dövlətin bazar qiymətlərini sabit saxlamaq üçün ehtiyat anbarları saxlaması, məhsul çox olduqda alıb saxlaması, az olduqda isə buraxaraq qiymətləri tənzimləməsi prinsipi yer alır. Bu, müasir “anti-siklik iqtisadi siyasət”in ilkin forması kimi dəyərləndirilə bilər.

5. Ədalətli bölgü və sosial struktur

“Kuan-Tsızı” iqtisadi ədalətə böyük əhəmiyyət verir. O, sərvətin bir neçə şəxsin əlində cəmlənməsini tənqid edir və iqtisadi fəaliyyətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini müdafiə edir. Sosial təbəqələr arası sərvət fərqinin artmasının dövlət üçün təhlükə olduğunu bildirir.

Nəticə

Qədim Çin iqtisadi təlimləri – xüsusilə “Təbii hüquq” və “Kuan-Tsızı” traktatı –

dövlətin iqtisadi idarəetmədə fəal rolunu vurğulayan, sosial sabitlik və əmək məhsuldarlığına əsaslanan bir sistem formalaşdırmışdır. Bu fikirlər daha sonra konfutsiçiliklə birləşərək Çin iqtisadi idarəetməsinin əsrlərlə davam etmiş ənənəsinə çevrilmişdir. Qədim Çin iqtisadi düşüncəsi göstərir ki, dövlətin iqtisadi tənzimləyici rolu, sosial məsuliyyət və ədalət ideyası hələ qədim dövrlərdən iqtisadi fikrin əsas təməl prinsiplərindən biri olmuşdur.

6. Antik Yunanıstanda Ksenofont, Platon və Aristotelin iqtisadi baxışlarını izah edin

Antik Yunanıstan yalnız fəlsəfi və elmi düşüncənin deyil, eyni zamanda iqtisadi fikrin də formalaşdığı mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bu dövrdə iqtisadiyyat hələ müstəqil bir elm sahəsi olmasa da, aparıcı yunan filosofları – Ksenofont, Platon və Aristotel – iqtisadi məsələləri sosial-siyasi və etik konteksdə araşdırmışlar. Onların fikirləri iqtisadi düşüncənin ilkin əsaslarını yaratmış, sonrakı dövrlərdə həm Qərb iqtisadiyyatı, həm də sosial fəlsəfə üçün zəngin nəzəri zəmin hazırlamışdır.

I. Ksenofont (e.ə. 430–354)

Ksenofont iqtisadi fikirlərin inkişafında ilk sistemli yanaşmanı ortaya qoyanlardan biri olmuşdur. Onun “Oikonomikos” (Evin idarə olunması haqqında) əsəri həm təsərrüfatın idarə olunmasına dair praktiki tövsiyələr, həm də sosial-iqtisadi baxışlar baxımından dəyərlidir.

Əsas fikirləri:

1. Təsərrüfatın idarə olunması sənətdir – Ksenofont iqtisadiyyatı “ev təsərrüfatının idarəsi” mənasında başa düşürdü. Ailə başçısının əsas vəzifəsi torpaqdan düzgün istifadə etmək, qulları məhsuldar şəkildə işlətmək və resursları qənaətlə idarə etmək idi.
2. Əmək bölgüsünün əhəmiyyəti – O, əmək bölgüsünü məhsuldarlığın artmasının əsas səbəbi kimi dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, hər bir fərd bir ixtisas üzrə çalışdıqda daha səmərəli nəticə əldə olunur.
3. Qullara və mal-mülkə münasibət – Ksenofont qul əməyini təbii və zəruri bir iqtisadi vasitə kimi qəbul edirdi. Eyni zamanda o, qullara qarşı ağıllı və insani yanaşmanı tövsiyə edirdi.
4. İdarəetmə və qənaət – O, iqtisadi rifahın əsasının ağıllı idarəetmə və ehtiyatlılıq olduğunu vurğulayırdı.

Nəticə:

Ksenofontun iqtisadi baxışları daha çox praktik və idarəetməyə yönəlmiş, real təsərrüfat problemlərini əhatə edən sistemli fikirlərdir. Bu, onu iqtisadi nəzəriyyənin ilk pionerlərindən biri kimi göstərir.

II. Platon (e.ə. 427–347)

Platonun iqtisadi fikirləri onun “Dövlət” (Politeia) və “Qanunlar” (Nomoi) adlı əsərlərində geniş şəkildə yer almışdır. Platon iqtisadiyyatı yalnız maddi rifah vasitəsi kimi deyil, daha çox ədalətli və harmonik cəmiyyətin qurulması üçün bir vasitə kimi görürdü.

Əsas fikirləri:

1. Əmək bölgüsü və ixtisaslaşma – Platonun məşhur ideyalarından biri əmək bölgüsünün dövlətin əsasını təşkil etməsidir. Onun fikrincə, hər kəs təbiətinə və bacarığına uyğun bir işlə məşğul olmalıdır. Bu cəmiyyətin sabitliyi və ədaləti üçün vacibdir.
2. Sosial təbəqələşmə – Platon cəmiyyəti üç sinfə ayırırdı: idarəçilər (filosoflar), mühafizəçilər (əsgərlər) və istehsalçılar (əkinçilər, sənətkarlar və tacirlər). İqtisadi fəaliyyət yalnız üçüncü sinfin funksiyası idi.
3. Əmlak bərabərsizliyinə qarşı çıxış – Platon, xüsusilə idarəçilərin və mühafizəçilərin şəxsi mülkiyyətinin olmamasını və onların ictimai ehtiyaclarla təmin edilməsini tövsiyə edirdi. Bu, korrupsiyanın və fərdi maraqların qarşısını almaq üçün idi.
4. Ədalətli dövlət və iqtisadi tənzimləmə – O, sərvət yığımının və kasıblığın dövlət üçün təhlükəli olduğunu bildirir, orta təbəqənin gücləndirilməsini dəstəkləyirdi.

Nəticə:

Platonun iqtisadi fikirləri utopik və normativ xarakter daşıyır. O, ideal dövlət quruluşunda iqtisadi fəaliyyətin rolunu məhdudlaşdırır, lakin onu cəmiyyətin etik və siyasi sabitliyi ilə sıx əlaqələndirirdi.

III. Aristotel (e.ə. 384–322)

Aristotel iqtisadi fikir tarixində daha riyazi və analitik yanaşması ilə seçilir. Onun “Siyasət” və “Etika” əsərlərində iqtisadi məsələlərə dair dərindən düşünülmüş və müasir iqtisadiyyatda da aktual olan anlayışlar vardır.

Əsas fikirləri:

1. Oikonomika və kremoatistika – Aristotel iqtisadi fəaliyyəti iki hissəyə bölürdü:
   - Oikonomika – təbii və zəruri ehtiyacların ödənilməsi üçün yönəlmiş ev təsərrüfatı və istehsal.
   - Kremoatistika – sərvət yığımı məqsədilə aparılan fəaliyyət (məsələn, faizlə borc vermək, spekulyasiya). Aristotel bu fəaliyyəti təbii və etik baxımdan mənfi sayırdı.
2. Ədalətli mübadilə və dəyər – Aristotel ədalətli mübadilə ideyasını irəli

sürmüş, dəyərin subyektiv və nisbi olduğunu dərk etmişdir. O, məhsulların dəyərinin istehsal zamanı sərf olunan əmək və onların sosial əhəmiyyəti ilə bağlı olduğunu qeyd edirdi.

3. Pulun funksiyaları – Aristotel pulu bir mübadilə vasitəsi, ölçü vahidi və ehtiyat yığım aləti kimi izah etmişdir. Amma o, pulun məqsəd deyil, vasitə olması gərəkdiyini vurğulayırdı.
4. Əmlakın ədalətli bölüşdürülməsi – O, fərdi mülkiyyəti təbii və zəruri sayır, lakin mülkiyyətin ictimai fayda üçün istifadə olunmalı olduğunu bildirirdi.

Nəticə:

Aristotel iqtisadi prosesləri etik və sosial prinsiplərlə analiz etmiş, iqtisadi fəaliyyəti əxlaqi və siyasi sistemin bir hissəsi kimi qiymətləndirmişdir. Onun iqtisadi düşüncəsi müasir iqtisadi elmin formalaşmasında mühüm təsirə malik olmuşdur.

Bu üç böyük filosofun baxışları qədim dövrdə iqtisadi fəaliyyətin yalnız maddi rifah deyil, həm də əxlaqi, siyasi və sosial aspektlərlə dərk edildiyini göstərir. Onların iqtisadi fikirləri insan cəmiyyətində əmək bölgüsünün, ədalətli mübadilənin və əmlakın rolu haqqında dərin təhlillər təqdim etmiş və gələcək iqtisadi nəzəriyyələr üçün möhkəm təməl yaratmışdır.

7. Antik dövrdə Roma iqtisadiyyatındakı dəyişikliklərin iqtisadi fikir nümayəndələri tərəfindən izahını verin

Antik Roma dövrü iqtisadi fikrin inkişafında yeni bir mərhələ hesab olunur. Bu dövrdə iqtisadiyyatın forması və strukturu Yunanıstanla müqayisədə daha çox praktik yönümlü, hüquqi əsaslı və imperiya idarəçiliyinə uyğunlaşdırılmış idi. Roma iqtisadiyyatı ərazi baxımından genişlənmə, əhalinin artması, torpaqların özəlləşdirilməsi və ticarətin inkişafı fonunda dəyişirdi. Bu dəyişikliklər iqtisadi fikir nümayəndələrinin – hüquqçuların, senatorların, tarixçilərin və filosofların əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Roma iqtisadi fikri daha çox siyasi nizam, hüquq və əmlak münasibətləri üzərində qurulmuşdu.

I. Roma iqtisadi sistemində əsas dəyişikliklər

1. Torpaq mülkiyyətinin dəyişməsi və latifundiyalar
   - Respublika dövründə torpaq əsas iqtisadi resurs idi və dövlət torpaqları sadə vətəndaşlara icarə verilirdi.
   - Lakin zaman keçdikcə zəngin patrisilər torpaqları ələ keçirdilər və latifundiya adlı iri torpaq sahələri yarandı. Bu, iqtisadi bərabərsizliyə və kəndlilərin şəhərlərə axınına səbəb oldu.
   - Bu proseslər dövrün fikir adamları tərəfindən tənqid olunmuş və sosial pozuntuların səbəbi kimi göstərilmişdir.
2. Qul əməyinin geniş vüsət alması
   - Qul əməyinin iqtisadiyyatdakı rolu artdı. İri təsərrüfatlar (latifundiyalar) qul əməyi hesabına işlədilirdi.

- Bu vəziyyət əmək bazarını iflic etmiş, azad vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətdən sıxışdırılmasına səbəb olmuşdu.

3. Pul sisteminin və ticarətin inkişafı
   - Roma iqtisadiyyatında pulun rolu artmış, pul təkcə mübadilə vasitəsi deyil, həm də əmək haqqı və vergilərin ödənilməsində əsas vasitəyə çevrilmişdi.
   - Beynəlxalq ticarət genişlənmiş, Aralıq dənizi regionu boyunca Roma bazarları formalaşmışdı.

II. İqtisadi dəyişikliklərin fikir nümayəndələri tərəfindən izahı

1. Katon Kəndli (Marcus Porcius Cato, e.ə. 234–149)

- Katon daha çox "De Agricultura" (Kənd təsərrüfatı haqqında) əsəri ilə tanınır.
- O, kənd təsərrüfatını Roma iqtisadiyyatının təməli hesab edir və kəndlilərin yerini quldarlığın alması tendensiyasını tənqid edirdi.
- Qeyd edirdi ki, ən yaxşı sərmayə torpağa qoyulan sərmayədir və kəndli təsərrüfatı sosial sabitliyin təminatıdır.

2. Ciceron (Marcus Tullius Cicero, e.ə. 106–43)

- Ciceron fəlsəfi və siyasi baxışlarında iqtisadi məsələlərə də toxunurdu.
- O, mülkiyyət hüququnu müqəddəs sayır və şəxsi mülkiyyətin cəmiyyətin nizamlı inkişafı üçün vacib olduğunu bildirirdi.
- Eyni zamanda o, ədalətsiz gəlir bölgüsünü və sərvət yığımını mənəvi baxımdan tənqid edirdi.
- Pul qazanmağı əxlaqlı məqsədlərlə uyğunlaşdırmaq lazım olduğunu bildirirdi.

3. Seneka (Lucius Annaeus Seneca, e.ə. 4 – e. 65)

- Stoik filosof olan Seneka iqtisadi fərqlərin, lüks və israfçılığın mənəvi çöküş yaratdığını yazırdı.
- O, iqtisadi zənginliyi xoşbəxtliklə bağlamır, əksinə, daxili təmkin və sadə həyat tərzini təbliğ edirdi.
- Ticarətin və sərvət yığımının insanın əxlaqına mənfi təsir etdiyini bildirirdi:

  "Var-dövlət heç vaxt həyat məqsədi olmamalıdır."

4. Pliniy (Gaius Plinius Secundus, I əsr)

- Pliniy təbiət elmləri ilə yanaşı iqtisadi müşahidələr də aparmışdır.
- O, böyük torpaq mülklərinin iqtisadi qeyri-effektivliyini qeyd etmiş və "İmperiyanın tənəzzülünün səbəblərindən biri də latifundiyalardır" demişdi.
- Əmək bölgüsünün pozulmasını və kənd təsərrüfatının zəifləməsini tənqid

etmişdi.

5. Ulpian və Paulus kimi hüquqşünaslar

- Roma hüquq sistemində iqtisadi münasibətlər (mülkiyyət, alqı-satqı, icarə və s.) hüquqi çərçivəyə salınmışdı.
- Ulpian və Paulus kimi hüquqşünaslar bu münasibətləri sistemləşdirərək mülkiyyət hüququnun əsaslarını yaratmışlar.
- Onlar iqtisadi hüquqla bağlı – məsələn, qiymətlərin ədalətli təyin olunması, müqavilələrin hüququ və borclar – kimi mövzuları geniş izah etmişlər.
- Bu hüquqi əsaslar sonradan Avropa hüquq sisteminin – xüsusilə mülki hüququnun – formalaşmasına təməl oldu.

III. Nəticə və qiymətləndirmə

Antik Roma dövründə iqtisadi fikir əsasən hüquqçular, siyasətçilər və filosoflar vasitəsilə formalaşırdı. Bu fikir sahibləri cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri yalnız iqtisadi yox, həm də etik, hüquqi və siyasi baxımdan qiymətləndirirdilər. Qul əməyinin genişlənməsi, torpaq sahiblərinin varlanması və kənd təsərrüfatının tənəzzülü dövrün düşünən insanları tərəfindən sosial sabitlik üçün təhlükə kimi görülürdü.

Roma iqtisadiyyatı ticarət və imperiya strukturu baxımından inkişaf etmişdi, lakin bu inkişaf müəyyən təbəqələşməni və sosial-iqtisadi bərabərsizliyi dərinləşdirmişdi. Məhz buna görə, bu dövrün fikir adamları şəxsi rifahla ictimai ədalət arasındakı balansı qorumağa çalışan fikirlər irəli sürmüşlər.

Roma iqtisadi fikirləri bu baxımdan həm praktiki idarəetmənin, həm də mənəvi və hüquqi prinsiplərin birləşdiyi unikal bir yanaşma kimi tarixdə öz yerini tutmuşdur.

8. Orta əsrlər iqtisadi fikrinə İslamın təsiri və İslam elmi sistemi haqqında izahat verin

Orta əsrlər dövründə iqtisadi fikir tarixində İslam dünyasının rolu əvəzsiz olmuşdur. Ərəb xilafətinin genişlənməsi ilə birlikdə İslam mədəniyyəti həm Şərqdə, həm də Qərbdə elmi və iqtisadi düşüncənin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bu dövrün İslam iqtisadi fikirləri yalnız dini prinsiplərə deyil, həm də praktik idarəetmə, bazar iqtisadiyyatı və əxlaqi dəyərlərə əsaslanan kompleks bir sistemə dayanırdı.

I. İslamın iqtisadi fikrə təsirinin əsas istiqamətləri

İslam dini yalnız ibadət və inanc sistemi deyil, həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşunu nizamlayan bir həyat tərzidir. Qurani-Kərim və Hədislərdə iqtisadi davranışlarla bağlı bir çox prinsip və tövsiyə yer alır. İslam iqtisadi sistemində məqsəd ədalətli gəlir bölgüsü, zəkat və sədəqə ilə sosial balansın qorunması, iqtisadi

istismarın qarşısının alınması idi.

Əsas prinsiplər:

1. Faiz (riba) qadağası – İslamda faizlə borc vermək haram hesab olunur. Bu, iqtisadi ədalətsizliyə və zənginlərin kasıbları istismar etməsinə qarşı mübarizə vasitəsi idi.
2. Zəkat və sədəqə – Gəlirin müəyyən bir hissəsi yoxsullara verilməlidir. Bu, sosial məsuliyyət və resursların ədalətli bölgüsü prinsipi üzərində qurulub.
3. Halal iqtisadi fəaliyyət – Hər bir gəlir mənbəyi halal (qeyri-zərərli və ədalətli) olmalıdır. Qumar, fırıldaqçılıq, spekulyasiya kimi fəaliyyətlər haram sayılırdı.
4. Ədalətli ticarət – Ticarət İslam iqtisadiyyatında müsbət qiymətləndirilirdi, lakin aldadıcı və ədalətsiz ticarət metodlarına qarşı ciddi qadağalar var idi.
5. Mülkiyyət hüququ – Şəxsi mülkiyyət tanınır və qorunurdu. Amma bu hüquq ictimai məsuliyyətlə müşayiət olunmalı idi.

II. İslam elmi sistemi və iqtisadi fikrə təsiri

Orta əsrlər İslam dünyasında iqtisadiyyatla bağlı fikirlər təkcə dini mənbələrə əsaslanmamış, eyni zamanda fəlsəfə, hüquq, maliyyə, dövlət idarəçiliyi və siyasətlə inteqrasiya olunmuşdur. İslam alimləri qədim yunan, fars və hind elmlərini tərcümə və təhlil edərək yeni bir elmi sintez yaratmışdılar.

Ən önəmli İslam alimləri və onların iqtisadi fikirləri:

---

1. Əl-Fərabi (873–950)

- “Fazil şəhər” (İdeal cəmiyyət) konsepsiyasını təqdim etmişdir.
- Cəmiyyətin rifahı üçün əmək bölgüsü, sosial ədalət və təbii ehtiyacların qarşılanması kimi iqtisadi prinsipləri önə çəkirdi.
- Dövləti insanların xoşbəxtliyinə xidmət edən təşkilat kimi dəyərləndirirdi.

---

2. Əl-Gəzali (1058–1111)

- İqtisadi əxlaqı və niyyəti əsas götürən yanaşması ilə seçilirdi.
- Pulun və sərvətin qazanılmasını yalnız niyyətə və halal yolla əsaslandıqda məqbul sayırdı.
- Qeyri-etik yollarla gəlir qazanmağı (faiz, fırıldaqçılıq, süni qıtlıq yaratmaq) haram saymışdır.
- Sərvət yığımı əxlaqi zəiflik kimi qiymətləndirilmiş, sərvətin dövriyyədə qalması tövsiyə olunmuşdur.

---

3. İbn Haldun (1332–1406)

– İslam iqtisadi düşüncəsinin zirvəsi

- “Muqəddimə” adlı əsərində ilk dəfə tarixi, iqtisadi, sosial və siyasi faktorları kompleks şəkildə izah etmişdir.
- Əmək dəyərinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmışdır:

  “Əmək sərf olunmadan heç bir dəyər yaranmaz.”
- Dövlətin iqtisadiyyatda rolu, vergi siyasəti və iqtisadi artım arasında əlaqəni təhlil etmişdir.
- Dövlətin iqtisadiyyat üzərində çox ağır vergi qoyması və israfçılıq siyasətinin cəmiyyətin tənəzzülünə səbəb olduğunu qeyd etmişdir.
- İqtisadi həyatın dinamik olması fikrini irəli sürmüş və iqtisadi dövrləri izah etmişdir (inkişaf, sabitlik, tənəzzül mərhələləri).

III. İslam iqtisadi elmi sisteminin xüsusiyyətləri

İslam iqtisadi fikri teokratik sistemlə əxlaqi və hüquqi prinsipləri sintez edən bir model təqdim etmişdir. Burada üç əsas amil birləşmişdir:

Sahə	İslam iqtisadiyyatında rolu
Əxlaq	İqtisadi qərarlar şəxsi mənfəət yox, ümumi rifah və ədalət əsaslı olmalıdır.
Şəriət hüququ	Bazar qaydaları, mülkiyyət, ticarət və vergilər hüquqi çərçivəyə salınmışdı.
Dövlət idarəçiliyi	Dövlət yalnız vergiləri yığan yox, eyni zamanda sosial ədaləti qoruyan orqandır.

IV. İslam iqtisadi fikrinin Avropaya təsiri

Orta əsrlər Avropasında İslam alimlərinin əsərləri, xüsusilə İbn Haldun, Əl-Fərabi və Əl-Gəzalinin fikirləri ərəb dilindən latın dilinə tərcümə olunaraq Qərb intibahına ciddi təsir göstərmişdir. Əxlaqi iqtisadi model, hüquqi bazar mexanizmləri və vergitutma siyasəti ilə bağlı anlayışlar sonradan Avropa iqtisadi düşüncəsində də öz əksini tapmışdır.

V. Nəticə

Orta əsrlər iqtisadi fikrinin inkişafında İslamın rolu təkcə dini çərçivədə deyil, həm də hüquqi, əxlaqi və sosial yanaşmaları ilə bəşəriyyətin ümumi iqtisadi təfəkkürünə töhfə vermişdir. İslam iqtisadiyyatı müqəddəs məqsədlə iqtisadi fəaliyyətin sintezi

olaraq, insanı mənəvi, sosial və iqtisadi baxımdan ahəngdar bir sistemin mərkəzinə qoymuşdur. Bu sistem günümüzün etik iqtisadi modellərinin də təməl prinsipləri ilə üst-üstə düşür və aktuallığını qorumaqdadır.

9. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində sosial-iqtisadi fikirlərin əsas istiqamətlərini göstərin və onların izahını verin

Nizami Gəncəvi (1141–1209) təkcə böyük şair və mütəfəkkir deyil, eyni zamanda sosial, siyasi və iqtisadi fikirləri dərin mənalarla ifadə edən ədibdir. Onun beş əsərdən ibarət olan “Xəmsə” (Beşlik) poemalar toplusu — “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” — yalnız bədii dəyəri ilə deyil, filosofik, ictimai və iqtisadi baxışları ilə də dəyərlidir.

Nizami, dövrünün iqtisadi quruluşunu tənqid və təhlil edir, ədalətli cəmiyyət modelini təqdim edir və xalqın rifahını dövlətin varlığının əsas göstəricisi hesab edir. Onun əsərlərində iqtisadi fikirlər əxlaq, ədalət və sosial məsuliyyət kontekstində təqdim olunur.

I. Nizami Gəncəvinin əsərlərində sosial-iqtisadi fikrin əsas istiqamətləri:

1. Ədalətli idarəçilik və iqtisadi rifahın əlaqəsi

Nizami düşüncəsinə görə dövlətin qüdrəti onun sərvətində deyil, xalqın rifahındadır. Şair “Sirlər xəzinəsi” və “İsgəndərnamə”də dəfələrlə qeyd edir ki, ədalətsiz rəhbər varlı olsa belə, onun hakimiyyəti sarsıla bilər:

“Adil ol, sərvətin artsa da,
Ədalət yoxdursa, o nemət zərərdir insana.”

O bildirir ki, xalqın hüquqları qorunmadıqda, iqtisadi sərvət yalnız zülm alətinə çevrilir.

2. Əmək və zəhmətə dəyər verilməsi

Nizami əməksevərliyi yüksək qiymətləndirir. Onun qəhrəmanları çox zaman zəhmət çəkərək uğur qazanırlar. O, tənbəlliyi və asan qazancı pisləyir. Əməyi yalnız maddi qazanc üçün deyil, mənəvi yüksəliş kimi də təqdim edir:

“Kim ki zəhmətlə tikər evini,
Qoruyar həm özün, həm elini.”

Bu yanaşma İslam iqtisadi fikri ilə də uyğun gəlir: əmək sərf edilmədən gəlir halal sayılmır.

3. Vergi və dövlət sərvətinin ədalətli bölgüsü

“İsgəndərnamə” poemasında vergi siyasəti və dövlət büdcəsinin necə xərclənməli olduğu barədə Nizami konkret fikirlər irəli sürür. O bildirir ki, dövlətin yığdığı vergi xalqın rifahına yönəlməlidir:

“Qazandın xalqdan sən nə qədər mal,
Xərclə onu yenə xalqın halına qal.”

Verginin ağır olması və ya israfçılığa xərclənməsi halları kəskin tənqid olunur. Bu yanaşma Nizaminin iqtisadi ədalət və sosial məsuliyyətə verdiyi önəmi göstərir.

4. Ticarət və sənətkarlığın təşviqi

Nizami iqtisadi fəallığın təməlini ticarət və sənətkarlıqda görür. “Yeddi gözəl” əsərində bazarlar, ticarət yolları, sənətkar təbəqələrin fəaliyyəti barədə müsbət fikirlər yer alır. O, məhsuldar əmək sahiblərini — dəmirçi, dülgər, toxucu, zərgər və s. — cəmiyyətin dirəyi kimi qiymətləndirir.

Bu, həm də orta əsrlərdə şəhər iqtisadiyyatının roluna və bazar münasibətlərinin formalaşmasına işarədir.

5. Mülkiyyət hüququ və sərvətə münasibət

Nizami şəxsi mülkiyyəti tanıyır və onun toxunulmazlığını müdafiə edir. Lakin sərvətin mənşəyi və istifadə forması onun üçün daha önəmlidir. Ədalətsiz yolla əldə olunan sərvət şair üçün tənqid obyektidir:

“Mal-mülk çox olsa nə fayda, əgər
Haramsa, zəhmətsiz gəlirsə əgər.”

Burada sərvətin halal yolla əldə olunması və ictimai xeyir üçün istifadə olunması ideyası diqqət çəkir.

6. Kasıbların müdafiəsi və sosial ədalət

Nizami əsərlərində kasıb təbəqənin durumunu, onların çətinliklərini xüsusi həssaslıqla təsvir edir. Kasıblara yardım, imkanlıların sədəqə verməsi, sərvətin dövriyyədə qalması fikrini təbliğ edir.

“Sənin var-dövlətin ondan qiymət alar ki,
Ehtiyaclıya yetirsin əl açan balaca barmaq.”

Bu sosial yanaşma, sərvət sahibinin sadəcə sahiblik yox, eyni zamanda məsuliyyət daşıdığına dair düşüncəyə əsaslanır.

II. “Xəmsə” poemalarında iqtisadi fikrin ədəbiyyatla sintezi

Nizaminin iqtisadi ideyaları bədii obrazlar, əxlaqi hekayələr və əfsanələr vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Məsələn:

- “Xosrov və Şirin”də dövlət idarəçiliyi və iqtisadi sistemin gücləndirilməsi üçün mühəndislik layihələri və iş yerlərinin təşkili göstərilir.
- “İsgəndərnamə”də İsgəndərin yürüşləri zamanı iqtisadi, siyasi və mədəni təbəddülatlar geniş təsvir olunur.
- “Leyli və Məcnun”da sərvətin insan xoşbəxtliyi ilə bağlılığı məsələsi əxlaqi kontekstdə təqdim edilir.

III. Nəticə

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində iqtisadi fikirlər geniş və əhatəli şəkildə təqdim olunmuşdur. O, iqtisadi prosesləri təkcə maddi deyil, mənəvi və əxlaqi aspektlərdən də qiymətləndirən ilk şərq mütəfəkkirlərindən biridir. Nizaminin iqtisadi baxışları zamanının fövqündə duraraq, bu gün də aktuallığını qoruyur.

Onun ideyaları yalnız ədəbiyyat deyil, iqtisadi təfəkkür tarixi üçün də mühüm mənbə sayılır və sosial ədalət, əmək, halal qazanc və dövlət-vətəndaş münasibətlərinin bünövrəsini formalaşdırır.

10. Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” və “Maliyyə haqqında traktat” əsərlərindəki iqtisadi fikirlər haqqında məlumat verin

Nəsirəddin Tusi (1201–1274) — XIII əsr Şərqinin ən görkəmli alimlərindən biridir. O, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, siyasət və iqtisadiyyat sahəsində dərin elmi biliklərə sahib idi. Onun iqtisadi fikirləri əsasən iki mühüm əsərində öz əksini tapmışdır:

1. “Əxlaqi-Nasiri” (Əxlaqi Nasiri)
2. “Maliyyə haqqında traktat” (və ya “Risalə fi-Tədabir əl-Mamlik” – Dövlətin idarə olunması haqqında traktat)

Bu əsərlərdə Tusi iqtisadiyyatın yalnız maddi tərəfini deyil, əxlaqi, sosial və siyasi müstəvidəki yerini də dərin fəlsəfi baxışlarla təhlil edir. Onun fikirlərində İslam iqtisadi məktəbinin və Aristotel, Platon kimi yunan mütəfəkkirlərinin təsiri hiss olunur, lakin Tusi bu ideyaları öz dövrünün sosial-iqtisadi reallıqları ilə sintez edərək orijinal bir sistem ortaya qoyur.

I. "Əxlaqi-Nasiri" əsərindəki iqtisadi fikirlər

"Əxlaqi-Nasiri" Tusi tərəfindən 1240-cı illərdə yazılmış və üç əsas hissədən ibarət böyük fəlsəfi-mənəvi traktatdır:

1. Əxlaq
2. Ev təsərrüfatı (hane idarəsi)
3. Siyasət və dövlət idarəçiliyi

Bu əsərdə iqtisadi mövzular əsasən ev təsərrüfatının idarə olunması və siyasət bölmələrində yer alır.

1. Əmək bölgüsü və əmək dəyəri

Tusi cəmiyyətin davamlılığı üçün əmək bölgüsünü zəruri hesab edirdi. O yazır ki, insanlar arasında təbii fərqlər var və bu fərqlilik əmək bölgüsünü doğurur:

> "İnsan təbiətcə tam deyil, buna görə başqaları ilə əməkdaşlıq etməyə məcburdur."

Ona görə, iqtisadi fəaliyyətlər insanların fərqli qabiliyyətləri üzrə ixtisaslaşması ilə səmərəli olur. Bu fikirlər daha sonra Adam Smitin "ixtisaslaşma" nəzəriyyəsinə bənzəyir.

2. Ailə iqtisadiyyatı və sərvətin idarəsi

Tusi ailəni kiçik bir dövlət kimi qiymətləndirir və onun idarəsində iqtisadi məsuliyyətin, qənaətin və düzgün bölüşmənin vacibliyini vurğulayır. O bildirir ki, sərvətin məqsədi sadəcə yığmaq deyil, səmərəli və faydalı istifadə etməkdir.

> "Qənaət sərvətin qoruyucusudur, israf isə onun düşmənidir."

Ona görə, ailə rəhbəri – yəni kişi – təkcə qazanc əldə etməli deyil, həm də bu qazancı

ədalətli və məqsədyönlü şəkildə ailəyə xərcləməlidir.

3. Halal qazanc və əxlaqi iqtisadi davranış

Tusi iqtisadi fəaliyyətlərdə əxlaqi prinsiplərə ciddi əməl olunmasını vacib sayır. Halal qazanc, düzgün ticarət, rüşvətsiz idarəçilik və yalançılığın qarşısının alınması əsas iqtisadi etika prinsipləridir. Ticarətdə dürüstlük, ölçüdə və çəki-dəqiqlik, aldatmamaq — onun iqtisadi təfəkküründə əsas yer tutur.

4. Sərvət və sosial məsuliyyət

Tusi qeyd edir ki, sərvət özü-özlüyündə məqsəd deyil. Əgər bir insan sərvəti yalnız öz mənfəəti üçün yığırsa və onu başqalarının rifahına yönəltmirsə, bu, həm əxlaqi, həm də ictimai cəhətdən qəbuledilməzdir. Zənginlər ictimai məsuliyyət daşıyır.

II. “Maliyyə haqqında traktat” əsərindəki iqtisadi fikirlər

Bu əsər Tusinin dövlətin idarə olunması ilə bağlı konkret iqtisadi və maliyyə prinsiplərini sistemləşdirdiyi bir sənəddir. O, bu traktatda dövlət büdcəsi, vergi sistemi, mülkiyyət və maliyyə nizam-intizamı barədə çox dəqiq fikirlər irəli sürmüşdür.

1. Vergi siyasəti

Tusi dövlətin maliyyə dayanıqlılığının düzgün və ədalətli vergi sistemi ilə mümkün olduğunu yazır. O bildirir ki, vergi xalqın halına uyğun, ölçülü və davamlı olmalıdır. Ağır vergi cəmiyyətdə narazılıq və iqtisadi durğunluq yaradır.

“Dövlət, xalqdan yığdığı vergini xalqın rifahına yönəltməzsə, o dövlətin sonu yaxınlaşar.”

2. Dövlət xərcləri və büdcə idarəçiliyi

Tusi israfçılığı həm fərdi, həm də dövlət səviyyəsində sərt tənqid edir. Dövlətin gəlirlərini təhsilə, ictimai infrastrukturun qurulmasına və yoxsul təbəqələrin müdafiəsinə yönəltməsini müdafiə edir.

3. İctimai rifah və dövlətin iqtisadi vəzifələri

Tusi dövlətin əsas vəzifələrindən birinin iqtisadi sabitlik və sosial ədalət yaratmaq olduğunu bildirir. Dövlət sərvəti ədalətlə bölməli, yoxsulların vəziyyətini yaxşılaşdırmalı və əmək bazarını dəstəkləməlidir.

4. Dövlət məmurlarının iqtisadi davranışı

O, məmurların rüşvət almadan, vicdanla işləməsini, dövlət əmlakını şəxsi maraqlarla qarışdırmamasını tələb edir. Bu, ictimai sərvətin səmərəli və şəffaf idarəsini təmin etmək üçündür.

III. Nəticə

Nəsirəddin Tusinin iqtisadi baxışları, onun dövlət, ailə və fərd münasibətlərini əxlaqi və sosial kontekstdə dəyərləndirməsi ilə fərqlənir. O, iqtisadiyyatı sadəcə maddi zənginlik kimi yox, cəmiyyətin ədalətli və mənəvi quruluşunun ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edir.

Əsərlərində iqtisadi fəaliyyətlərdə aşağıdakı dörd əsas prinsip ön plana çıxır:

- Əxlaq və halal qazanc
- Əmək bölgüsü və əmək dəyəri
- Ədalətli vergi və büdcə siyasəti
- Sosial məsuliyyət və sərvətin faydalı istifadəsi

Tusinin bu baxışları onu Orta əsr İslam Şərqində ilk sistemli iqtisadi düşüncə sahiblərindən biri etmişdir. Bu fikirlər, daha sonrakı dövrlərdə Qərbdə formalaşacaq iqtisadi nəzəriyyələr üçün də zəmin rolunu oynamışdır.

11. İbn Xaldunun “Müqəddimə” əsərindəki sosial-iqtisadi baxışları haqqında məlumat verin

İbn Xaldun (1332–1406) — orta əsr İslam dünyasının ən tanınmış tarixçisi, sosioloqu və iqtisadiyyat nəzəriyyəçisidir. Onun baş əsəri olan “Müqəddimə” (Əl-Muqəddimə) yalnız tarixə giriş kitabı kimi deyil, sosiologiya, politologiya və iqtisadiyyat sahəsində ilk elmi yanaşmalardan biri kimi qəbul edilir. İbn Xaldun bu əsərində tarixi hadisələri iqtisadi, sosial və psixoloji amillərlə izah edərək ilk kompleks tarixi-ictimai elmi model yaradan mütəfəkkirdir.

“Müqəddimə”də İbn Xaldunun sosial-iqtisadi baxışları geniş və sistemli şəkildə yer alır. O, iqtisadi fəaliyyəti cəmiyyətin inkişafının əsası kimi qəbul edir və bu fəaliyyəti əmək, əmək bölgüsü, istehsal, sərvət, vergilər və dövlət strukturları ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil edir.

I. İqtisadi fəaliyyətin əsasını əmək təşkil edir

İbn Xaldun iqtisadi dəyərlərin əmək nəticəsində yarandığını vurğulayan ilk islam mütəfəkkirlərindən biridir. Onun fikrincə:

"Əmək maddi sərvətlərin və rifahın əsas səbəbidir."

İnsanın təbiəti və zərurəti onu əmək fəaliyyətinə vadar edir. Əmək nəticəsində insanlar məhsul istehsal edir, ticarət və xidmət sahələri yaranır. Bu fikir sonralar Adam Smit və Karl Marks kimi Qərb iqtisadçıları tərəfindən inkişaf etdirilmiş "əmək dəyəri nəzəriyyəsi"nə bənzəyir.

II. Əmək bölgüsü və şəhər iqtisadiyyatı

İbn Xaldun əmək bölgüsünü iqtisadi inkişafın təməli hesab edirdi. Onun fikrincə, bir şəxsin hər işi görməsi mümkün deyil, bu səbəbdən insanlar ixtisaslaşmalı və bir-birilərinə ehtiyac duyaraq əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu əməkdaşlıq nəticəsində məhsuldarlıq artır və cəmiyyət inkişaf edir.

O, şəhərlərin iqtisadi və sosial həyatdakı rolunu vurğulayır. Şəhərlərdə ixtisaslaşma, ticarət, sənətkarlıq və ictimai xidmətlər inkişaf edir və bu da ümumi iqtisadi rifahı yüksəldir.

III. Vergi siyasəti və dövlətin iqtisadi rolu

İbn Xaldun dövlətin iqtisadiyyatda rolu haqqında çox mühüm fikirlər irəli sürmüşdür. O, qeyd edir ki, dövlətin vergi siyasəti iqtisadi sabitliyi birbaşa təsir edir:

"Əgər dövlət vergini artırarsa, xalqın gəliri azalır, iqtisadi fəallıq zəifləyir və nəticədə dövlətin gəlirləri də azalır."

Bu fikirlər, daha sonra XX əsrdə tanınmış iqtisadçı Artur Laffer tərəfindən irəli sürülmüş "Laffer əyrisi" nəzəriyyəsi ilə eynilik təşkil edir. Bu ideyaya görə, vergilər ölçüsüz artırılarsa, bu həm iqtisadi aktivliyi azaldır, həm də dövlətin gəlirlərinə mənfi təsir edir.

İbn Xalduna görə, dövlət iqtisadi fəaliyyətdə təkanverici rol oynamalı, amma bazarın sərbəst fəaliyyətini pozmamalıdır. Dövlətin əsas rolu təhlükəsizlik, ədalət və ictimai xidmətləri təmin etməkdir.

IV. İqtisadi tsikllər və sivilizasiyaların süqutu

İbn Xaldun “Müqəddimə”də dövlətlərin və sivilizasiyaların inkişaf və süqut mərhələlərini iqtisadi səbəblərlə izah edir. Onun fikrincə, hər bir dövlət 5 mərhələdən keçir:

1. Quruluş və mübarizə mərhələsi
2. İqtisadi sabitlik və inkişaf
3. Tərəqqi və mədəni yüksəliş
4. İsrafçılıq və iqtisadi zəifləmə
5. Dağılma və süqut

Bu modelə görə, iqtisadi rifahın həddindən artıq artması və israfçılıq nəticədə dövlətin zəifləməsinə səbəb olur. Bu yanaşma, müasir dövrdə iqtisadi dövrlər nəzəriyyəsinin ilkin forması kimi qəbul edilə bilər.

V. Ticarət, bazar və qiymət mexanizmi

İbn Xaldun ticarətin cəmiyyətin rifahında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirirdi. O bildirirdi ki, azad bazar münasibətləri, təbii qiymət mexanizmi və təklif-tələb qanunu iqtisadi tarazlıq üçün əsas amillərdir. Qiymətlər bazarda məhsulun nadirliyi və əmək dəyəri ilə müəyyən olunur.

O yazır:

“Məhsulun qiyməti, ona sərf olunan əmək və onun bazarda nə qədər tapıldığı ilə ölçülür.”

Bu fikirlər sonrakı dövrlərdə formalaşacaq mikroiqtisadi təhlil və bazar nəzəriyyəsinin ilkin nümunələridir.

VI. Pul və maliyyə sistemi

İbn Xaldun pulun təməl funksiyalarını — ölçü vahidi, mübadilə vasitəsi və sərvət saxlama aləti kimi izah etmişdir. O bildirir ki, pulun dəyəri yalnız onun maddi tərkibi ilə deyil, bazarda qəbul olunması və güvənlə bağlıdır.

İsrafçılıq, saxta pul basılması və inflyasiya hallarını kəskin tənqid edir. Dövlətin pul siyasətində ehtiyatlı olması və bazar güvənini pozmaması vacib şərt kimi göstərilir.

VII. Sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri

İbn Xaldun iqtisadi rifahın geniş kütlələrə yayılmasını, sərvətin cəmiyyətdə balanslı bölüşdürülməsini müdafiə edir. Sərvətin azlıq əlinə toplanması və sosial bərabərsizlik cəmiyyətdə gərginlik və süqut yaradır.

O qeyd edir ki, cəmiyyətin bərabərliyi ədalətli əmək bölgüsü və iqtisadi imkanların genişliyi ilə mümkündür.

VIII. Nəticə

İbn Xaldunun "Müqəddimə" əsəri yalnız orta əsrlərin deyil, bütün iqtisadi fikir tarixinin ən önəmli əsərlərindən biridir. Onun sosial-iqtisadi baxışları bu gün belə aktualdır və bir çox müasir nəzəriyyənin əsaslarını təşkil edir:

- Əmək və əmək bölgüsü
- Dövlətin iqtisadi rolu və vergi siyasəti
- İqtisadi tsikllər və sivilizasiyaların süqutu
- Azad bazar münasibətləri və qiymət mexanizmi
- Sosial ədalət və rifahın bərabər paylaşılması

İbn Xaldun, iqtisadi hadisələri tarixi, sosial və psixoloji kontekstdə izah edən ilk kompleks iqtisadçıdır. Onun "Müqəddimə"si həm İslam, həm də ümumbəşəri iqtisadi düşüncənin inkişafında unikal bir mərhələdir.

12. Sxolastika anlayışının məzmununu izah edin və sxolastik düşüncənin mərhələlərini açıqlayın

I. Sxolastika anlayışı

Sxolastika (yunanca "σχολαστικός" – "məktəbə aid", "məktəbli") Orta əsrlər Avropasında yaranmış və əsasən xristian ilahiyyatını fəlsəfi metodlarla əsaslandırmağa çalışan bir düşüncə sistemidir. Bu cərəyan təxminən IX–XIV əsrlər arasında formalaşmış və öz kulminasiyasına Toma Akvinalı (Thomas Aquinas) dövründə çatmışdır. Sxolastika, əsasən müqəddəs kitabların (İncilin), patristik mətnlərin və Aristotel fəlsəfəsinin birləşdirilməsi yolu ilə formalaşırdı.

Sxolastika elmi və fəlsəfi düşüncə ilə dini təlimin uzlaşdırılmasını hədəfləyirdi. O, xüsusilə kilsə məktəblərində (universitetlər, monastırlar) tətbiq olunan təlim və metodologiya idi. Sxolastiklər fəlsəfi mübahisə, loqika və dialektikadan istifadə edərək teoloji həqiqətləri sübut etməyə çalışırdılar.

II. Sxolastik düşüncənin əsas xüsusiyyətləri

Sxolastikanın əsas məzmununu və metodlarını belə ümumiləşdirmək olar:

1. Dinin fəlsəfəyə üstünlüyü: Sxolastiklərə görə, iman (faith) ağıldan (reason) üstündür. Fəlsəfə dini həqiqətləri izah etmək üçün vasitədir.
2. Dialektik metod: Mübahisə və ziddiyyətlərin ortaya qoyulması və həll yolu ilə həqiqətə çatmaq.
3. Loqika və formal düşüncə: Aristotelin məntiqi sistemi əsas götürülərək dini doktrinalar izah olunur.
4. Mətnlərin şərhi: Müqəddəs kitablar və patristik (ilk kilsə atalarının) yazıları üzərində təfsil və şərh fəaliyyətləri aparılır.
5. Universaliyalar problemi: "Ümumi anlayışlar (məsələn, "yaxşılıq", "ədalət") realdırmı, yoxsa yalnız adlardır?" sualı ətrafında fəlsəfi debatlar aparılırdı.

III. Sxolastik düşüncənin mərhələləri

Sxolastik düşüncənin tarixi inkişafı üç əsas mərhələdə öyrənilir:

---

1. Erkən sxolastika (IX–XII əsrlər)

Bu dövr sxolastikanın təşəkkül dövrü hesab olunur. Əsas cəhətlər:

- Xristian təlimlərinin sistemləşdirilməsi cəhdləri başlayır.
- Boesius, Anselm Kenterberiyalı və Pierre Abelard kimi düşünürlər çıxış edir.
- Anselm "iman ağlı qabaqlayır" prinsipini irəli sürür. Tanrının varlığına məntiqi sübut kimi ontoloji arqument formalaşdırılır.
- Universaliya problemi gündəmə gəlir: realizm (ümumilər realdır) və nominalizm (ümumilər yalnız adlardır) mübahisəsi başlayır.

---

2. Yüksək sxolastika (XIII əsr)

Bu dövr sxolastikanın qızıl dövrü kimi qəbul edilir. Əsas xüsusiyyətlər:

- Aristotel fəlsəfəsi ilə xristianlıq arasında sintez aparılır.
- Xristian ilahiyyatı fəlsəfi cəhətdən tam sistemə salınır.
- Ən tanınmış nümayəndə: Toma Akvinalı (1225–1274)
    - Əsəri: Summa Theologiae
    - İman və ağıl arasında harmoniya yaratmağa çalışır.
    - Tanrının varlığına dair beş sübut verir (məsələn: hərəkət edən hərəkət etdirənə möhtacdır).

- Digər nümayəndələr: Albert Böyük, Duns Scotus

Bu mərhələdə sxolastika fəlsəfi məntiqi sistemə çevrilir, universitetlərdə rəsmi elm kimi tədris olunur.

---

3. Gec sxolastika və tənəzzül dövrü (XIV–XV əsrlər)

Bu mərhələdə sxolastika artıq tənqid olunmağa başlayır. Səbəblər:

- Ağıl və iman arasındakı uyğunsuzluq daha açıq görünür.
- Yeni humanist düşüncə formalaşmağa başlayır.
- Uilyam Okkam (William of Ockham) sxolastikanın ən son böyük nümayəndəsidir:
    - o "Okkamın usturası" prinsipini irəli sürür: "Lazımsız varlıqlar qəbul edilməməlidir."
    - o Nominalizmə meyillidir – anlayışların real mövcudluğunu inkar edir.
- Sxolastika artıq quru məntiq və formalizmə çevrilir, praktikadan uzaq düşür.

Bu dövrdən sonra, sxolastika Renessans və yeni dövr fəlsəfəsi tərəfindən tənqid olunaraq öz nüfuzunu itirməyə başlayır.

IV. Sxolastikanın iqtisadi fikrə təsiri

Sxolastika sırf fəlsəfi və teoloji sistem olsa da, iqtisadi fikirlərin inkişafına da dolayı təsir göstərmişdir. Məsələn:

- Ədalətli qiymət anlayışı – məhsulun dəyəri onun istehsalına sərf olunan əmək və resurslarla müəyyən olunmalı idi.
- Faiz və sələm qadağası – xristian sxolastikləri (xüsusilə Toma Akvinalı) sələmçiliyi günah sayırdı.
- Ticarətdə mənfəət – sxolastiklər halal ticarət və etik mənfəət anlayışlarını inkişaf etdirmişdilər.

Bu ideyalar orta əsr iqtisadi nəzəriyyələrinin və hüquqi sistemlərin formalaşmasında rol oynamışdır.

V. Nəticə

Sxolastika Orta əsrlərin dini və fəlsəfi düşüncəsinin əsas dayağı olmuş, Qərb intellektual tarixində dərin iz buraxmışdır. Onun vasitəsilə:

- Dini təlimlər fəlsəfi dillə izah olunmuş,

- Aristotel kimi antik müəlliflərin mirası xristian dünyasına daxil olmuş,
- İntellektual debat və rasional izah üsulları inkişaf etmişdir.

Sxolastikanın zəif cəhəti isə onun müstəqil elmi və təcrübəyə əsaslanmayan, formal və dogmatik xarakter daşıması idi. Buna görə də Renessans dövründə və daha sonra empirik elmin yüksəlişi ilə onun nüfuzu zəifləyərək tarixə çevrildi. Lakin düşüncə tarixində, xüsusilə orta əsrlər iqtisadi və fəlsəfi ideyalarının izahında onun rolu danılmazdır.

13. Maks Veberin idarəçilik formalarını sadalayın və onların izahını verin

Maks Veber (1864–1920) — alman sosioloqu, iqtisadiyyatçı və idarəetmə nəzəriyyəçisidir. O, müasir sosiologiyanın banilərindən biri olmaqla yanaşı, idarəçilik elminin əsasını qoymuş şəxslərdən hesab olunur. Veber öz nəzəriyyələrində cəmiyyətin strukturunu, təşkilatların idarə edilmə üsullarını və səlahiyyətlərin hansı əsaslarla bölündüyünü izah etmişdir. Onun idarəetmə formaları nəzəriyyəsi həm klassik təşkilat nəzəriyyəsində, həm də müasir idarəetmə elminin inkişafında mühüm yer tutur.

Maks Veberə görə, idarəetmə (hökmdarlıq, səlahiyyət) üç əsas legitimlik növünə əsaslanır. Bunlar idarəçilik formaları kimi tanınır:

I. Ənənəvi idarəçilik (Traditional authority)

Xüsusiyyətləri:

- Səlahiyyət ənənələrə, adət-ənənəyə və irsi qaydalara əsaslanır.
- Hakimiyyət nəsildən-nəslə ötürülür (məsələn, krallıqlar, feodal ailələr).
- Cəmiyyətin idarə olunması dini, mədəni və tarixi ənənələrə əsaslanır.
- Liderin nüfuzu onun ailəsi, soy-kökü və adətə sadiqliyi ilə ölçülür.

Nümunə:

- Monarxiyalar (məsələn, orta əsrlər Avropa krallıqları, Osmanlı imperiyası).
- Şeyxliklər, tayfa idarəçiliyi, feodal sistemlər.

Qiymətləndirmə:

Bu tip idarəetmə sabitliyi qoruyur, lakin inkişafı və yeniliyi əngəlləyə bilər, çünki dəyişikliklər ənənəyə zidd hesab olunur. Hakimiyyət fərdin qabiliyyətindən çox, miras yoluyla legitimləşir.

II. Xarizmatik idarəçilik (Charismatic authority)

Xüsusiyyətləri:

- Səlahiyyət liderin şəxsi xarizması, qeyri-adi keyfiyyətləri və liderlik bacarığına əsaslanır.
- Lider cəmiyyət tərəfindən sevilir və izlənir, çünki o "adi insandan fərqlidir".
- Bu tip idarəetmə emosional bağlılıq və fərdi inam üzərində qurulur.
- Müvəqqəti və qeyri-sabit ola bilər, çünki liderin ölümündən sonra sistem dağılmağa meyllidir.

Nümunə:

- Peyğəmbərlər (Məhəmməd peyğəmbər), inqilabçılar (Lenin), böyük liderlər (Napoleon, Qandhi), dini liderlər (İsa Məsih).

Qiymətləndirmə:

Xarizmatik idarəetmə yenilik və dəyişikliklərə təkan verir, lakin qurumsal sabitlik zəifdir. Liderin şəxsi gücünə çox bağlıdır və institutsional sistemlər formalaşmamış olur.

III. Hüquqi-rasional idarəçilik (Legal-rational authority)

Xüsusiyyətləri:

- Səlahiyyət qanunlara, yazılı qaydalara və hüquqi prinsiplərə əsaslanır.
- Hakimiyyət şəxsi xarakterdən yox, vəzifədən və hüquqi normadan qaynaqlanır.
- Dövlət idarəetməsi rəsmi strukturlar və bürokratik sistem vasitəsilə həyata keçirilir.
- Qaydalar rasional şəkildə hazırlanır, hamıya şamil olunur və sistemli tətbiq edilir.

Nümunə:

- Müasir dövlətlər və hökumətlər (məsələn, Almaniya, Fransa, ABŞ).
- Bürokratik təşkilatlar, şirkətlər, məhkəmə və hüquq sistemləri.

Qiymətləndirmə:

Bu tip idarəetmə rasionallığı, sabitliyi və ədaləti təmin edir. Maks Veber bu sistemi müasir sivilizasiyanın əsas idarəetmə forması kimi dəyərləndirir. Lakin o, bürokratiyanın sərtliyini və insani münasibətlərin itməsi riskini də qeyd edir.

Müqayisəli cədvəl (xülasə şəklində)

İdarəçilik forması	Səlahiyyətin mənbəyi	Nümunə liderlər	Sabitlik səviyyəsi	Risklər
Ənənəvi	Ənənə, adət, soy	Padşah, şeyx	Yüksək	Dəyişikliklərə qapanıqlıq
Xarizmatik	Şəxsi keyfiyyət, nüfuz	Peyğəmbər, inqilabçılar	Aşağı	Liderin yoxluğu ilə dağılma
Hüquqi-rasional	Qanun, hüquq, sistem	Prezident, hakim	Yüksək	Bürokratik sərtlik

IV. Maks Veberin idarəçilik formalarının əhəmiyyəti

Maks Veberin bu təsnifatı:

- İdarəetmə nəzəriyyəsində səlahiyyətin legitimliyini anlamağa kömək edir.
- Müasir dövlətlərin, korporasiyaların və təşkilatların necə işlədiyini izah edir.
- Tarixi proseslərdə müxtəlif idarəetmə formalarının necə bir-birini əvəz etdiyini aydınlaşdırır.
- Liderliyin yalnız formal hüquqlara deyil, həm də şəxsi keyfiyyətlərə və mədəni legitimliyə bağlı olduğunu göstərir.

V. Nəticə

Maks Veberin idarəçilik formaları cəmiyyətlərin sosial və siyasi strukturlarını anlamaq üçün əsas açarlardan biridir. Onun üçlü səlahiyyət modeli — ənənəvi, xarizmatik və hüquqi-rasional idarəçilik formaları — müasir idarəetmə, dövlət quruculuğu və liderlik təhlillərində geniş istifadə olunur. Bu təsnifat, idarəetmənin yalnız struktur deyil, həm də kultural, psixoloji və tarixi əsaslarının olduğunu göstərir.

14. Qərbi Avropanın iqtisadi fikrində Kanonistlər məktəbi haqqında məlumat verin və onların əsas iqtisadi ideyalarının izahını verin

I. Kanonistlər məktəbinə ümumi baxış

Kanonistlər məktəbi — Qərbi Avropanın Orta əsrlər dövründə (xüsusilə XII–XIV əsrlərdə) yaranmış və inkişaf etmiş dini-hüquqi-iqtisadi fikir cərəyanıdır. Adını “kanon hüququ”ndan alır, yəni Katolik Kilsəsinin hüquqi normativlərindən (kanonlardan) çıxış edərək cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərini izah etməyə çalışır. Kanonistlər əsasən xristian təlimlərinə əsaslanan ədalətli iqtisadi davranışların tərəfdarı idilər və

bu davranışların hüquqi və mənəvi əsaslarını yaratmağa çalışırdılar.

Bu məktəbin nümayəndələri dini rəhbərlər, keşişlər, ilahiyyatçılar və hüquqşünaslardan ibarət idi. Onlar iqtisadi münasibətləri Allahın və İncilin buyruqları çərçivəsində analiz edir, eyni zamanda mövcud iqtisadi praktikaları (məsələn, sələm, bazar qiymətləri, mülkiyyət) kilsənin qanunlarına uyğunlaşdırmağa çalışırdılar.

II. Kanonistlərin əsas iqtisadi ideyaları

1. Ədalətli qiymət (Justum Pretium)

- Kanonistlərə görə, məhsulun qiyməti onun yalnız bazarda nə qədər tələb olunduğuna görə deyil, istehsalına sərf olunan əmək, məsrəflər və məhsulun ictimai faydası ilə müəyyən olunmalıdır.
- Qiymət insanların bir-birini istismar etməsinə yol açmamalı, etik və sosial ədalətə uyğun olmalıdır.
- Ədalətli qiymət ideyası həm satıcıya, həm də alıcıya zərər verməyən qiymət anlayışıdır.

Bu fikir, xüsusilə Xristian etikası və Aristotel fəlsəfəsinin sintezindən doğur və gələcəkdə müasir qiymət nəzəriyyələrinin etik əsası kimi qəbul edilir.

---

2. Sələm (faiz) yasağı (Usura)

- Kanonistlər pulun istifadəsinə görə faiz (sələm) almanı günah hesab edirdilər.
- Pul “mənfəət gətirməyən əşya” sayılırdı, çünki onun istifadəsi yeni dəyər yaratmır. Ona görə də, pul borc verilibsə, onun geri qaytarılması əlavə ödənişlə (faizlə) olmamalıdır.
- Bu qadağa İncilin “öz qardaşından faiz alma” prinsipi ilə əsaslandırılır.
- Ticarət fəaliyyəti nəticəsində gəlir qazanmaq qəbul edilirdi, lakin faizli kredit sistemi çox sərt şəkildə tənqid olunurdu.

Bu baxış tərzi orta əsrlərdə kilsənin bank fəaliyyətinə və kapital yığımına olan mənfi münasibətini də izah edir.

---

3. Mülkiyyət hüququ və kasıblara yardım

- Kanonistlər şəxsi mülkiyyət hüququnu qəbul edirdilər, lakin bu hüququ İlahi qaynaqlı bir imtiyaz kimi dəyərləndirirdilər.
- Əgər bir şəxs mülk sahibidirsə, bu mülk ictimai fayda üçün istifadə olunmalıdır.
- Kasıbların və zəiflərin qorunması xristian mənəviyyatının əsas hissəsi idi. Buna görə də, zənginlərin sədəqə verməsi və sosial məsuliyyət daşıması zəruri

sayılırdı.

- Bu yanaşma sosial ədalət və sosial bərabərlik ideyasının rüşeym halında ifadəsidir.

---

4. Ticarətə və mənfəətə münasibət

- İlk kanonistlər (XII əsrdə) ticarəti şübhəli fəaliyyət hesab edirdilər. Çünki məqsəd mənfəət qazanmaq idi, bu isə etik baxımdan qəbul edilmirdi.
- Lakin sonrakı dövrlərdə (XIII–XIV əsrlər) bəzi kanonistlər halal ticarəti və müvafiq mənfəəti qəbul etməyə başladılar.
    - Şərt: ticarət fəaliyyəti ədalətli, şəffaf və alıcıya zərər verməyəcək şəkildə aparılmalıdır.
- Ticarət riski və zəhməti nəzərə alındığı halda mənfəət bəraət qazanırdı.

III. Tanınmış kanonistlər və əsərləri

1. Gratianus (XII əsr) – "Decretum" adlı əsərində kanon hüququnu sistemləşdirmiş, ədalətli qiymət və sələm məsələlərinə toxunmuşdur.
2. Tomas Akvinalı – Kanonistlərlə ortaq məqamlara sahibdir, sələm və ədalətli qiymət məsələlərini dərin fəlsəfi əsaslarla izah etmişdir.
3. Raymund de Penyafort və digər dominikan keşişləri – hüquqi və teoloji əsaslarla iqtisadi münasibətləri şərh etmişlər.

IV. Kanonistlərin iqtisadi fikrə təsiri

Kanonistlər məktəbi Avropa hüquq və iqtisadi sisteminin əsasını qoymuşdur:

- Ticarət hüququ, mülkiyyət hüququ və əmək münasibətlərinin etikası bu məktəbin təməlində formalaşmışdır.
- Sələm yasağı sonradan İslam iqtisadi fikri ilə paralel olaraq Qərbdə də uzun müddət qüvvədə olmuşdur.
- Onların irəli sürdüyü ideyalar sonradan skolastika fəlsəfəsində davam etdirilmiş və merkantilizm dövrünə qədər təsirini saxlamışdır.
- Xüsusilə ədalətli qiymət və sosial məsuliyyət ideyaları müasir iqtisadi etikada da mühüm yer tutur.

V. Nəticə

Kanonistlər məktəbi Qərbi Avropanın Orta əsrlər dövründə dini və etik dəyərləri iqtisadi münasibətlərlə birləşdirən ilk sistemli cərəyanlardan biridir. Onlar iqtisadi fəaliyyəti yalnız qazanc vasitəsi deyil, həm də etik məsuliyyət kimi dəyərləndirirdilər. Onların qoyduğu əsaslar sonrakı dövrlərdə həm skolastika fəlsəfəsində, həm də müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə öz izini buraxmışdır. Kanonistlərin fikirləri, iqtisadi

fəaliyyətin yalnız sərvət toplamaq deyil, həm də ictimai fayda yaratmaq və insan ləyaqətini qorumaq üçün vasitə olduğunu vurğulayır.

15. Merkantilizmin yaranmasının sosial-iqtisadi əlaqələrini açıqlayın, onun əsas ideya və prinsiplərini izah edin

I. Merkantilizmin yaranmasının tarixi və sosial-iqtisadi əsasları

Merkantilizm XVI–XVIII əsrlərdə Qərbi Avropada meydana gəlmiş və uzun müddət dövlətlərin iqtisadi siyasətini yönləndirmiş ilk sistemli iqtisadi nəzəriyyədir. Bu təlimin yaranması bir sıra sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklərlə sıx bağlı idi:

1. Feodalizmin tənəzzülü və kapitalizmin doğuluşu

- XV əsrin sonlarından başlayaraq Avropada feodal sistem zəifləməyə başladı.
- Şəhərlərin inkişafı, ticarət yollarının genişlənməsi və sənətkarlığın artması yeni sinif – burjuaziya sinifini ortaya çıxardı.
- Pul iqtisadiyyatı natural iqtisadiyyəti əvəz etdi, bazar münasibətləri gücləndi.

2. Kəşflər dövrü və dənizaşırı ticarət

- Amerika, Hindistan və Uzaq Şərqə dəniz yollarının açılması Avropada qızıl-gümüş axınını artırdı və beynəlxalq ticarəti genişləndirdi.
- Ticarətə əsaslanan kolonial sistem yarandı və bu da iqtisadi fikir adamlarının xarici ticarətə və valyuta ehtiyatlarına olan marağını artırdı.

3. Mərkəzləşmiş milli dövlətlərin formalaşması

- Feodal parçalanma yerini güclü mərkəzi hökumətlərə verdi (məsələn, Fransa, İngiltərə, İspaniya).
- Bu dövlətlər iqtisadiyyatı dövlət maraqlarına uyğun tənzimləmək üçün nəzəri əsaslara ehtiyac duyurdu – bu ehtiyac merkantilizmin ideoloji dayağını yaratdı.

II. Merkantilizmin əsas ideya və prinsipləri

Merkantilistlər iqtisadiyyatda dövlətin fəal rolunu müdafiə edərək sərvətin əsas mənbəyinin xarici ticarət olduğunu iddia edirdilər. Aşağıdakı prinsiplər onların ideyasını təşkil edirdi:

1. Sərvətin ölçüsü – qızıl və gümüş ehtiyatları

- Merkantilistlərə görə, bir ölkənin sərvəti onun malik olduğu qiymətli metalların – qızıl və gümüşün miqdarı ilə müəyyən olunur.
- Bu səbəbdən ticarət balansının müsbət olması – yəni ixracın idxaldan çox olması dövlətin əsas məqsədi idi.
- Onlar hesab edirdilər ki, ölkəyə daha çox qızıl daxil etməyin yolu daha çox mal ixrac edib, daha az mal idxal etməkdir.

---

2. Xarici ticarətə üstünlük

- İxracat stimullaşdırılmalı, idxal isə vergi və rüsumlarla məhdudlaşdırılmalı idi.
- Hazır məhsulların (yəni sənaye məhsullarının) ixracı təşviq edilir, xammalın ixracı qadağan edilir və ya azaldılırdı.
- Beləliklə, ölkə həm öz daxili istehsalını qoruyur, həm də xarici valyutanın daxil olmasını təmin edirdi.

---

3. Dövlət müdaxiləsi və iqtisadi siyasətin tənzimlənməsi

- Merkantilistlər iqtisadiyyatda dövlətin rolunu çox yüksək qiymətləndirirdilər.
- Dövlət:
  - Malların qiymətini və keyfiyyətini tənzimləməli,
  - Sənaye sahələrini inkişaf etdirməli,
  - Ticarəti stimullaşdırmalı,
  - Gömrük siyasətini idarə etməli idi.
- Dövlətin əsas vəzifəsi “sərvətin ölkəyə daxil olması və ölkədə qalmasını təmin etmək” idi.

---

4. Əmək və əhalinin artımına xüsusi diqqət

- Əmək istehsalın və sərvətin mənbəyi sayılırdı.
- Əhalinin sayının çox olması ucuz əmək qüvvəsi və geniş daxili bazar demək idi.
- Buna görə də, əhalinin artırılması və işsizliyin azaldılması da iqtisadi siyasətin vacib komponenti hesab olunurdu.

---

5. Sənaye və istehsalın təşviqi

- Merkantilistlər sənayeləşməni dəstəkləyir və kənd təsərrüfatından daha çox sənaye sahələrinin inkişafına önəm verirdilər.
- Dövlət sənətkarlıq və sənaye müəssisələrinə güzəştlər verir, yerli istehsalı stimullaşdırırdı.

III. Merkantilistlərin nümayəndələri və ideyaları

Merkantilizm vahid bir nəzəri məktəb deyil, daha çox müxtəlif ölkələrdə müxtəlif formalarda yaranan praktiki iqtisadi fikirlər cərəyanı idi. Bu məktəbin bir çox tanınmış nümayəndəsi olmuşdur:

- Tomas Man (İngiltərə) – "Sərvət xarici ticarətdən yaranır" prinsipi ilə məşhurdur. Əsəri: "İngiltərənin sərvəti xarici ticarətdədir".
- Antuan de Montkretyen (Fransa) – "Siyasi iqtisad" ifadəsini ilk dəfə işlətmişdir. O, iqtisadiyyatı dövlətin maraqları kontekstində izah edirdi.
- Philipp Wilhelm von Hornick (Avstriya) – "Sənayeni qorumaq və idxalı azaltmaq" prinsipini vurğulayırdı.

IV. Merkantilizmin müsbət və mənfi cəhətləri

Müsbət tərəflər:

- Dövlətin iqtisadi inkişafda rolunu tanıtdı və təsdiqlədi.
- Milli iqtisadiyyat ideyasını ortaya qoydu.
- Sənayeləşmə və ticarətin inkişafını təşviq etdi.
- İqtisadi düşüncənin praktiki və strateji yönünü gücləndirdi.

Mənfi tərəflər:

- Qızıl və gümüşə həddindən artıq dəyər vermə iqtisadi balansı pozurdu.
- Ticarət balansı məcburiliyi davamlı müharibələrə və ticarət münaqişələrinə səbəb olurdu.
- Dövlətin həddindən artıq müdaxiləsi sərbəst bazar münasibətlərini məhdudlaşdırırdı.

V. Nəticə

Merkantilizm Avropada yeni dövrün – kapitalizmin ilkin mərhələsinin iqtisadi əsaslarını qoyan bir təlimdir. Onun əsas ideyaları – qızıl ehtiyatlarının artırılması, xarici ticarətin stimullaşdırılması və dövlətin iqtisadiyyatda aktiv iştirakı – həmin dövrdə milli dövlətlərin möhkəmlənməsi və iqtisadi güclərinin artması üçün nəzəri çərçivə yaratdı. Merkantilizm sonralar fiziokratlar və klassik iqtisadçılar tərəfindən tənqid edilsə də, iqtisadi siyasətin təməl daşı kimi tarixdə mühüm yer tutmuşdur.

16. Merkantilizmin inkişafında iki mərhələ: "monetar" və "ticarət balansı" nəzəriyyəsinin izahını verin

---

I. Giriş

Merkantilizm 16–18-ci əsrlərdə Avropa ölkələrində yayılmış ilk sistemli iqtisadi təlim olub, əsas məqsədi milli sərvətin artırılması və dövlətin gücləndirilməsi idi. Bu məktəb uzun müddət ərzində bir neçə mərhələdə inkişaf etmişdir. Onun əsas iki inkişaf mərhələsi:

1. Monetar merkantilizm (ilk mərhələ, XVI əsrin sonları – XVII əsrin əvvəlləri)
2. Ticarət balansı nəzəriyyəsi (sonrakı mərhələ, XVII əsrin ortaları – XVIII əsrin əvvəlləri)

Bu iki mərhələ iqtisadi ideyaların məzmun və məqsəd baxımından fərqlənməsini göstərir.

II. Monetar merkantilizm mərhələsi

Xronologiyası və tarixi şəraiti:

- Təxminən 1500–1620-ci illəri əhatə edir.
- Yeni torpaqların (Amerika, Hindistan, Afrika) kəşfi nəticəsində Avropaya böyük miqdarda qızıl-gümüş axını baş verdi.
- Bu dövrdə iqtisadçılar və dövlət adamları sərvəti sadəcə pulun (monetanın) miqdarı ilə ölçməyə başladılar.

Əsas ideyası:

- Sərvət yalnız qızıl və gümüşdür.
- Bir ölkə nə qədər çox pul ehtiyatına malikdirsə, o qədər varlı və güclüdür.
- Pul ölkəyə gətirilməli və heç bir halda ölkədən çıxarılmamalıdır.

Əsas tədbirlər və siyasətlər:

1. Qızıl və gümüşün idxalı stimullaşdırılırdı, onların ölkəyə girməsi üçün xüsusi ticarət güzəştləri verilirdi.
2. Pulun ölkədən çıxışı qadağan edilirdi, xüsusilə əmtəəsiz formada (məsələn, borc və ya sərmayə kimi).
3. Daxili bazarda pul dövriyyəsi artırılmalı idi, çünki monetaristlər hesab edirdilər ki, iqtisadi fəallığın əsas faktoru pulun mövcudluğudur.
4. Sikkə zərbi və pul islahatları ilə məşğul olan dövlətlər mövcud qızılı “saxlamaq” üçün əlavə tədbirlər görürdülər.

Tanınmış nümayəndələr:

- Jean Bodin (Fransa) – inflyasiyanı izah edərkən pul kütləsinin artımını əsas amil sayırdı.

- Gerard de Malynes və Thomas Milles (İngiltərə) – ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yeganə göstəricisinin pul olduğunu iddia edirdilər.

Tənqid və zəifliklər:

- Pulun öz-özlüyündə dəyər yaratmadığı, onun sadəcə dövr vasitəsi olduğu sonrakı iqtisadçılar tərəfindən sübut olundu.
- Monetarizm mərhələsi real istehsal və ticarət mexanizmini nəzərə almırdı.
- Qızıl və gümüş bolluğu inflyasiyaya və qiymətlərin sürətli artımına səbəb olmuşdu (məsələn, İspaniyada).

III. Ticarət balansı nəzəriyyəsi mərhələsi

Xronologiyası və tarixi şəraiti

- Təxminən 1620–1750-ci illəri əhatə edir.
- Bu mərhələdə ticarət inkişaf etmiş, sənaye və istehsal artmış, pulun özü ilə bərabər əmtəə və xidmətlərin axını əsas diqqətə çevrilmişdir.
- Sərvətin yalnız qızılda deyil, mal mübadiləsində və milli istehsalda da yarandığı anlaşılmışdır.

Əsas ideyası

- Dövlətin iqtisadi gücü müsbət xarici ticarət balansı ilə ölçülür.
- İxracat > İdxal ölkəyə daha çox qızıl gəlir milli sərvət artır.
- Əsas məqsəd: xarici ticarətdə üstünlük qazanmaq və ölkəyə qiymətli metal axınını təmin etmək.

Əsas tədbirlər və siyasətlər

1. İxrac təşviq edilir, dövlət yerli sənaye və istehsalı dəstəkləyir.
2. İdxala gömrük rüsumları, kvotalar və qadağalar qoyulur.
3. Xammalın idxalı (ucuz olduğu üçün) mümkün, lakin hazır məhsulun idxalı məhdudlaşdırılırdı.
4. Dövlət dotasiyaları, subsidiyalar və vergi güzəştləri ilə yerli istehsalçılar dəstəklənirdi.
5. Ticarət donanması və kolonial ekspansiya iqtisadi siyasətin əsas hissəsi idi (xarici bazarlar qazanmaq məqsədilə).

Tanınmış nümayəndələr

- Thomas Mun (İngiltərə) – “İngiltərənin sərvəti xarici ticarətdədir” əsəri ilə tanınır. İxracın artırılmasını və ticarət balansının müsbət saxlanmasını əsas iqtisadi hədəf hesab edirdi.

- Antoine de Montchrétien (Fransa) – *“Siyasi iqtisad traktatı”*nda iqtisadi siyasətin dövlətin güclənməsinə xidmət etməsini müdafiə edirdi.

Bu mərhələnin nailiyyətləri

- İstehsalın genişlənməsi, sənayeləşmə prosesinin başlanması.
- Xarici ticarətin strukturlaşdırılması və dövlət tərəfindən idarə olunması.
- Milli iqtisadiyyatın əlaqələndirilmiş şəkildə inkişafı.

IV. İki mərhələnin müqayisəsi

Xüsusiyyət	Monetar merkantilizm	Ticarət balansı nəzəriyyəsi
Sərvətin mənbəyi	Qızıl və gümüş	Xarici ticarətdən əldə olunan mənfəət
Diqqət mərkəzi	Pul ehtiyatları	Mal axını və ticarət balansı
Dövlətin əsas vəzifəsi	Qızılın idxalını təmin etmək	İxracı artırmaq, idxalı azaltmaq
Siyasət metodu	Qızılın çıxışını qadağan etmək	Gömrük rüsumları, ixrac təşviqi
İqtisadi baxış	Pul = sərvət	Sənaye və ticarət = sərvət

V. Nəticə

Merkantilizmin inkişafı sadə monetar yanaşmadan daha kompleks və istehsal-ticarət yönümlü modellərə keçidi əks etdirir. Əvvəlcə sərvətin mənbəyi kimi yalnız pul nəzərə alınsa da, sonrakı mərhələdə istehsal, əmtəə dövriyyəsi və ticarət balansı əsas göstərici hesab olunmağa başladı. Bu mərhələlər sonradan klassik iqtisad məktəbinin – xüsusilə Adam Smitin və fiziokratların tənqidi ilə nəticələnsə də, milli iqtisadi strategiyaların formalaşmasında mühüm tarixi rol oynamışdır.

17. Merkantilizmin ayrı-ayrı ölkələrdə xüsusiyyətlərini izah edin

Merkantilizm müxtəlif Avropa ölkələrində fərqli sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə formalaşdığından, hər ölkədə bu nəzəriyyə və onun tətbiqi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ümumilikdə məqsəd eyni olsa da – dövlətin gücləndirilməsi və milli sərvətin artırılması – bu məqsədə çatmaq yolları və iqtisadi siyasət formaları ölkədən ölkəyə dəyişmişdir.

İngiltərədə merkantilizm

İngiltərədə merkantilizm ən sistemli və uzunmüddətli şəkildə tətbiq olunmuşdur.

Burada merkantilist ideyalar daha çox ticarət üstünlüyü və sənaye inkişafı üzərində qurulmuşdu.

- Thomas Mun (1571–1641) kimi iqtisadçılar ixracın artırılmasını, idxalın azaldılmasını, yəni müsbət ticarət balansı prinsipini əsaslandırmışdılar.
- 1651-ci ildə qəbul edilmiş "Naviqasiya Aktı" ilə İngiltərənin xarici ticarətində yalnız ingilis gəmilərinin iştirakına icazə verildi – bu, həm donanmanı gücləndirirdi, həm də milli istehsalı qoruyurdu.
- İngiltərə koloniyalarla əlaqələri inkişaf etdirərək xammalı ucuz alıb, emal olunmuş məhsulu baha satırdı. Bu isə ölkəyə qızıl axınını təmin edirdi.

Fransada merkantilizm

Fransada merkantilizm daha çox dövlət nəzarəti və sənaye müdaxiləsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu model bəzən "kolbertizm" adlanır – adını məşhur iqtisadiyyat naziri Jan Batist Kolbertdən almışdır.

- Kolbert sənaye və istehsal sahələrini dəstəkləyir, dövlətin iqtisadiyyatda aktiv iştirakını təmin edirdi.
- Yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal olunaraq xarici bazarlara çıxarılır, yerli məhsullar üçün vergi güzəştləri tətbiq olunurdu.
- İdxal isə gömrük rüsumları ilə məhdudlaşdırılırdı.
- Əlavə olaraq, Fransada kral hakimiyyətinin güclü olması dövlətin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsini asanlaşdırırdı.

İspaniya və Portuqaliyada merkantilizm

İspaniya və Portuqaliya merkantilizmi əsasən qızıl və gümüş yığımına əsaslanırdı. Onlar koloniyalardan – xüsusilə Amerikadan – çoxlu qiymətli metallar gətirirdilər.

- İspaniyada sərvətin ölçüsü yalnız qızılın həcmi ilə bağlı idi. Bu monetar merkantilizmin tipik forması idi.
- Lakin çoxlu qızılın idxalı inflyasiyaya səbəb olmuş, məhsuldarlıq və istehsal artmamış, iqtisadiyyat zəifləməyə başlamışdı.
- Həddindən artıq xəzinə yığımı daxili bazarın inkişafına xidmət etməmişdi və İspaniyanın iqtisadi çöküşü ilə nəticələndi.

Hollandiya və digər ölkələrdə

Hollandiyada merkantilist siyasət dəniz ticarəti və maliyyə xidmətləri üzərində qurulmuşdu. Burada dövlət siyasəti daha az sərt idi, lakin rəqabətə dayalı azad bazar və ticarət infrastrukturu inkişaf etdirilmişdi.

- Hollandiya maliyyə və bank sistemini inkişaf etdirərək beynəlxalq ticarətin mərkəzinə çevrilmişdi.

- Müqayisədə daha liberal yanaşma olsa da, ticarət balansına və milli mənfəətə diqqət yetirilirdi.

Nəticə

Merkantilizmin hər ölkədə tətbiqi müxtəlif olmuşdur. İngiltərədə bu ideologiya daha çox sənaye və ticarətə əsaslanırdı, Fransada dövlətçilik və müdaxilə ön planda idi, İspaniya və Portuqaliyada isə sadəcə qızıl yığımı əsas məqsəd idi. Hollandiya isə daha liberal və maliyyə yönümlü merkantilizm tətbiq edirdi. Bu fərqliliklər onu göstərir ki, merkantilizm vahid bir sistem deyil, ümumi prinsipləri olan, lakin fərqli formalarda tətbiq edilən iqtisadi dünyagörüşüdür.

18. Uilyam Petti-nin iqtisad elminin tədqiqat predmeti və metodu haqqında etdiyi yeniliklərin izahı

Uilyam Petti (1623–1687) iqtisadi fikir tarixində ilk klassik iqtisadçılardan biri kimi tanınır. O, merkantilist dövrə mənsub olsa da, öz ideyaları ilə klassik iqtisadiyyata keçidi hazırlamış, iqtisad elminin müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Petti həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən iqtisadi hadisələrə sistemli və elmi yanaşma tərzi tətbiq etmiş, bu səbəbdən bir çox tarixçilər onu “siyasi arifmetikanın banisi” adlandırırlar.

1. İqtisadi təhlilin elmi əsaslarını qoyması

Petti iqtisadi proseslərin araşdırılmasında təsadüfi müşahidələr və subyektiv fikirlərlə kifayətlənmirdi. O deyirdi

“Söz əvəzinə say,mübahisə əvəzinə ölçü gərəkdir”

Bu fikir onun müəyyən edilmiş faktlara əsaslanan, ölçülə bilən və təhlil edilə bilən iqtisadi təhlil metodunu önə çıxardığını göstərir. Yəni iqtisadiyyat riyazi əsaslarla, rəqəmlərlə ifadə olunmalı və obyektiv şəkildə öyrənilməlidir. Bu yanaşma onu əvvəlki düşüncə sistemlərindən fərqləndirirdi.

2. “Siyasi arifmetika” anlayışı

Petti iqtisadi araşdırmaları üçün “siyasi arifmetika” terminini təklif etmişdir. O, əhalinin sayı, gəlirləri, torpaq sahələri, məhsuldarlıq və əmək resursları kimi faktorları say və statistika əsasında ölçərək təhlil edirdi. Bu, onu ilk statistik-iqtisadçı kimi tanıdır.

Bu yanaşma ilə Petti iqtisadiyyatı ilk dəfə faktlara söykənən analitik elmə çevirməyə çalışırdı və bu, sonradan bütün klassik iqtisadçılar üçün əsas metodoloji baza oldu.

3. İqtisadi elmin predmeti: sərvətin və əhalinin öyrənilməsi

Petti iqtisadi elmin predmetini aydın şəkildə müəyyən etmişdi: o, sərvətin yaranması, bölüşdürülməsi və əhalinin rolu kimi məsələləri öyrənməyi iqtisadiyyatın əsas vəzifəsi sayırdı. Onun fikrincə, dövlətin rifahı torpaq və əməklə bağlıdır:

- Torpaq – təbii sərvətin mənbəyidir
- Əmək – sərvət yaradan əsas insan fəaliyyətidir

O, bu iki amilin qarşılıqlı əlaqəsini riyazi yollarla ifadə etməyə çalışırdı. Məsələn, əhalinin sayı ilə milli gəlir arasında əlaqələr qurmuşdu.

4. Əmək dəyəri nəzəriyyəsinin ilk nümunələri

Petti əməyin iqtisadi dəyərin mənbəyi olduğunu bildirirdi. Onun fikrincə, bir malın dəyəri onun istehsalı üçün sərf olunan əmək miqdarı ilə ölçülə bilər. Bu fikir sonradan Adam Smit və David Rikardonun əmək dəyəri nəzəriyyəsinə təkan vermiş oldu.

5. Vergi və dövlət siyasəti haqqında fikirləri

Petti vergi sisteminə də toxunmuş və demişdir ki, ədalətli vergi siyasəti əhalinin rifahını qorumaqla iqtisadi inkişafı təmin etməlidir. O, əhalinin gəlirlərinə uyğun vergi sistemi qurmağın tərəfdarı idi və dövlətin xərclərinin effektiv bölüşdürülməsi məsələsinə də diqqət yetirmişdi.

6. Petti-nin metodunun təsiri və əhəmiyyəti

- Petti ilk dəfə iqtisadi hadisələri empirik faktlarla əsaslandırmağa çalışmışdır.
- O, statistik yanaşmanı və ölçülə bilən analiz metodunu iqtisadi düşüncəyə gətirmişdir.
- İqtisadiyyatın müstəqil və elmi sahə kimi formalaşmasına təməl yaratmışdır.

Nəticə

Uilyam Petti-nin əsas yeniliyi iqtisadiyyata elmi və ölçülə bilən metodlarla yanaşma gətirməsi idi. O, iqtisadiyyatın tədqiqat predmetini konkretləşdirərək əhalinin, əmək məhsuldarlığının və sərvət bölgüsünün obyektiv öyrənilməsini önə çəkmiş, siyasi arifmetika anlayışı ilə müasir statistik iqtisadiyyatın əsasını qoymuşdur. Petti-nin bu yenilikləri klassik iqtisadi düşüncənin yaranmasına zəmin yaratmış və iqtisadiyyatın müstəqil sosial elm kimi inkişafına böyük töhfə vermişdir.

19. Uilyam Petti-nin təlimində məhsuldar əmək, əmək haqqı, renta və faiz haqqında fikirləri və onun pul konsepsiyası

Uilyam Petti 17-ci əsrin görkəmli iqtisadçısı olmaqla yanaşı, iqtisadi hadisələrin elmi əsaslarla və ölçülə bilən dəyərlərlə araşdırılmasının öncüllərindən biri idi. Onun təlimi təkcə iqtisadi nəzəriyyəyə deyil, həm də sonradan formalaşacaq klassik iqtisadi məktəbə ciddi təsir göstərmişdir. Petti-nin məhsuldar əmək, əmək haqqı, renta, faiz və pul haqqında fikirləri iqtisadiyyatın əsas elementlərinin ilkin nəzəri əsaslarını yaratmışdır.

1. Məhsuldar əmək anlayışı

Petti iqtisadi dəyərin əmək nəticəsində yarandığını qəbul edirdi. O, məhsuldar əməyə iki komponent əsasında yanaşırdı:

- Torpaq – təbii sərvətləri və potensialı simvolizə edir
- Əmək – bu təbii sərvətlərə dəyər verən insan fəaliyyəti kimi çıxış edir

Onun fikrincə, məhsuldar əmək torpağın imkanlarından istifadə edərək istehsal prosesində konkret sərvət yaradır. Bu ideya sonradan klassik iqtisadçıların – xüsusilə Adam Smitin və Rikardonun – əmək dəyəri nəzəriyyəsinin bünövrəsinə çevrildi.onun torpaq və əməyə paralel, lakin bərabər səviyyədə əhəmiyyət verdiyini göstərir.

2. Əmək haqqı

Uilyam Petti əmək haqqını əməyin sadə qarşılığı kimi deyil, həm də insanın yaşaması üçün zəruri olan maddi dəyərin əvəzlənməsi kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə:

- Əmək haqqı işçinin gündəlik istehlakını və sosial həyatını təmin edəcək səviyyədə olmalıdır.
- Əmək haqqı eyni zamanda istehsalın maya dəyərini müəyyənləşdirən əsas elementlərdən biridir.

Petti burada ilk dəfə minimum yaşayış səviyyəsi anlayışına toxunur və əmək haqqının yalnız bazar deyil, sosial tələblər əsasında da müəyyən olunmalı olduğunu bildirir.

3. Renta haqqında fikirlər

Petti ilk dəfə iqtisadi ədəbiyyatda renta anlayışını elmi şəkildə izah edənlərdən biri olmuşdur. O, torpağın məhsuldarlığına əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmişdi:

- Renta – torpağın sahibinə onun təbii və iqtisadi üstünlükləri üçün ödənilən əlavə gəlirdir.
- Eyni məhsul müxtəlif torpaqlarda fərqli səmərəliliklə hasil edilə bilər; bu fərqlilik renta yaranmasına səbəb olur.

Bu ideya daha sonra D. Rikardonun renta nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir.

4. Faiz haqqında baxışları

Petti faizi kapitaldan istifadə üçün ödənilən haqq kimi qəbul edirdi. O bildirirdi ki:

- Faiz kapitalın məhsuldarlığını və vaxt faktoru nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilir.
- Kapital sahibləri bu gəliri iqtisadi aktivlik və risk qarşılığında əldə edirlər.

Petti faiz dərəcəsinin dövlətin iqtisadi sabitliyindən, əhalinin gəlirlərindən və kapital ehtiyatından asılı olduğunu vurğulamışdır.

5. Pul konsepsiyası

Petti-nin pul haqqında baxışları da dövrünə görə olduqca qabaqcıl idi. Onun pul konsepsiyasının əsas məqamları bunlardır:

- Pul – sadəcə dəyişdirmə vasitəsi deyil, həm də ölçü vahidi və sərvətin saxlanma formasıdır.
- Petti-nin pul anlayışında qızıl və gümüş pullar real dəyəri təmsil edən vasitələr kimi çıxış edirdi. Bu baxımdan o, monetar merkantilistlərlə razı idi.
- Lakin o, pulu passiv vasitə kimi deyil, iqtisadi aktivliyin mühüm elementi kimi qəbul edirdi. Pul dövriyyəsi iqtisadi fəaliyyətin sürətini və məhsuldarlığını müəyyən edir.

Petti həmçinin pul dövriyyəsi və ticarət dövrləri arasındakı əlaqələri araşdırmış, pul kütləsinin artmasının qiymətlərə və sərvət bölgüsünə necə təsir etdiyini anlamağa çalışmışdır.

Nəticə

Uilyam Petti iqtisadi dəyərin əməyin məhsulu olduğunu əsaslandıraraq məhsuldar əmək anlayışını irəli sürmüş, əmək haqqının sosial və iqtisadi əsaslarını izah etmiş, renta və faiz kimi gəlir növlərini fərqli sahələrdə formalaşan iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi analiz etmişdir. Eyni zamanda, onun pul konsepsiyası iqtisadiyyatın dinamik mexanizmlərindən biri kimi pulu qiymətləndirməsi ilə seçilir. Petti-nin bu baxışları sonrakı əsrlərdə formalaşacaq klassik iqtisad nəzəriyyələrinin əsasını təşkil etmişdir və onu iqtisadi fikir tarixində mühüm yerə sahib etmişdir.

20. Pyer Buagilberin (Pierre de Boisguilbert) sosial-iqtisadi baxışlarının formalaşması şəraiti və onların əsas xüsusiyyətləri

Pyer Buagilber (1646–1714) Fransız iqtisadi fikir tarixində merkantilizmə qarşı çıxan və klassik iqtisadiyyatın ideyalarına yol açan ilk tənqidçi kimi tanınır. Onun iqtisadi baxışları dövrünün siyasi, iqtisadi və sosial gərginliyi fonunda formalaşmışdır. Buagilber öz dövründə geniş yayılmış merkantilist iqtisadi modelləri və xüsusilə dövlət müdaxiləsini kəskin tənqid etmiş, iqtisadi azadlığa əsaslanan yeni yanaşmalar irəli sürmüşdür. Onun ideyaları sonralar Adam Smitin və digər klassiklərin nəzəriyyələrinə əsas olmuşdur.

Buagilberin baxışlarının formalaşma şəraiti

2.Dövrün iqtisadi vəziyyəti

Buagilberin yaşadığı 17-ci əsrin sonu və 18-ci əsrin əvvəllərində Fransa maliyyə və iqtisadi böhran içində idi. Uzun sürən müharibələr (xüsusilə XIV Lüdovikin apardığı müharibələr), dövlətin xərclərinin artması, ağır vergilər və süni qiymət tənzimlənməsi ölkənin kənd təsərrüfatı və ticarətini zəiflətmişdi.

- Kəndlilər və orta təbəqə ağır vergi yükü altındaydı.
- Qiymət siyasəti dövlət tərəfindən süni şəkildə idarə olunurdu.
- Bazar mexanizmi sərbəst şəkildə işləmirdi.

Bu şərait Buagilberi iqtisadiyyatda sərbəstlik və azad bazar münasibətlərinin vacibliyini müdafiə etməyə vadar etdi.

2.Merkantilizmin hegemonluğu

Fransada merkantilist ideyalar dominant idi və dövlət xarici ticarətə üstünlük verərək, daxili bazara və kənd təsərrüfatına lazımi diqqət yetirmirdi. Buagilber isə hesab edirdi ki, əsl sərvət kənd təsərrüfatında və istehsalda yaranır, yalnız ticarətlə deyil.

Buagilberin sosial-iqtisadi baxışlarının əsas xüsusiyyətləri

1.Əmək və istehsalın önəmi

Buagilber iqtisadi dəyərin istehsalda və xüsusilə kənd təsərrüfatı əməyində yarandığını söyləmişdir. Onun fikrincə:

- Torpaqdan alınan məhsul və onun istehsalı iqtisadiyyatın təməlidir.
- Ticarət sadəcə bu məhsulların bölgüsünü təmin edir, sərvət yaratmır.

Bu baxımdan Buagilber, merkantilistlərin yalnız ticarətə üstünlük verməsini kəskin

şəkildə rədd edirdi.

2.Dövlət müdaxiləsinin tənqidi

O, iqtisadiyyatda dövlətin rolunu məhdudlaşdırmağı təklif edirdi. Xüsusilə qiymətlərin süni şəkildə tənzimlənməsi və yüksək vergilərin istehsal və istehlakı azaltdığını bildirirdi. Ona görə də iqtisadi azadlıq vacibdir:

"Əgər hökumət qiymətləri və məhsulu idarə etməyə davam edərsə, xalq aclıqdan öləcək."

3.Azad bazar və "təbiət qanunları"

Buagilber iqtisadi sistemin öz təbii qanunlarına əsaslanaraq işləməli olduğunu deyirdi. Yəni:

- Qiymətlər bazarda təklif və tələb əsasında formalaşmalıdır
- İqtisadi tarazlıq bazar vasitəsilə öz-özünə bərpa olunur

Bu, sonradan A. Smit tərəfindən təkmilləşdiriləcək "görünməz əl" anlayışının ilkin forması idi.

4.Vergi islahatlarının zəruriliyi

Buagilber vergi yükünün ədalətsiz bölgüsünü sərt şəkildə tənqid etmişdir. O, xüsusilə kənd əhalisinin üzərinə düşən vergilərin azaldılmasını və vergilərin gəlir səviyyəsinə uyğun bölüşdürülməsini təklif edirdi. Onun fikrincə:

- Yüksək vergi istehsalı zəiflədir
- Ədalətli vergi bölgüsü istehsalı artırır və bazar mexanizmini canlandırır

5.Sərvətin təkrar bölüşdürülməsi

O bildirirdi ki, əgər sərvət düzgün şəkildə bölüşdürülməsə, istehlak azalacaq, bu da istehsala və bazara mənfi təsir göstərəcək. Beləliklə, Buagilber iqtisadi sistemin bir-biri ilə bağlı və qarşılıqlı asılı olduğunu anlayırdı.

Nəticə və əhəmiyyəti

Pyer Buagilberin sosial-iqtisadi baxışları, öz dövründəki hakim merkantilist baxışlara qarşı kəskin alternativ mövqe idi. O, əməyin və kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatdakı

aparıcı rolunu, azad bazar münasibətlərinin zəruriliyini, dövlətin müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını və ədalətli vergi sisteminin vacibliyini müdafiə edərək, klassik iqtisadi düşüncənin təməl daşlarını qoymuşdur. Onun baxışları Adam Smit, Turgot, Quesnay kimi iqtisadçılara böyük təsir göstərmiş və fiziokratlar məktəbinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

21. Fiziokratlar məktəbinin tarixi şəraiti və tədqiqat obyektləri

Fiziokratlar məktəbi, XVIII əsrin ortalarında Fransa və ümumiyyətlə Avropada iqtisadi düşüncənin inkişafında mühüm rol oynamış və klassik iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu məktəbin əsas ideyası "iqtisadi fəaliyyətin təbii qanunlarla idarə olunduğu" fikrinə əsaslanırdı. Fiziokratlar iqtisadiyyatın mahiyyətini anlamaq üçün əməyin məhsuldarlığına, xüsusilə kənd təsərrüfatına diqqət yetirmiş və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını vacib saymışlar.

I. Fiziokratlar məktəbinin yaranma şəraiti

1.Tarixi-iqtisadi mühit

Fiziokratlar məktəbi 18-ci əsrin ortalarında, xüsusilə 1750–1770-ci illər arasında Fransada formalaşmağa başladı. Bu dövr bir sıra sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin yaşandığı bir mərhələ idi:

- Merkantilizmin zəifləməsi: Bu dövrdə merkantilizmin dövlət mərkəzli, sərt tənzimləmə və xarici ticarətə yönəlmiş siyasəti artıq iqtisadi artımı təmin etmirdi. Bu siyasət daxili istehsalı, xüsusilə kənd təsərrüfatını zəiflətmişdi.
- Ağır vergi yükü və sosial narazılıq: Kəndlilər və zəhmətkeş təbəqə yüksək vergilər altında əziyyət çəkirdi, bu isə məhsuldarlığın və sosial sabitliyin azalmasına səbəb olurdu.
- Fransız Maarifçiliyinin təsiri: Bu dövr həm də Maarifçilik dövrü idi və "ağlın üstünlüyü", "təbii hüquqlar", "azadlıq" kimi anlayışlar geniş yayılmışdı. Fiziokratlar bu ideyalardan təsirlənərək iqtisadi proseslərə də təbii qanunların tətbiq edilməsini müdafiə etdilər.

II. Fiziokrat məktəbinin əsas nümayəndələri

Fiziokratlar məktəbinin banisi Fransua Kene (François Quesnay) sayılır. O, öz məşhur "İqtisadi cədvəl" (Tableau économique) əsərində iqtisadi dövriyyənin necə baş verdiyini izah edərək ilk dəfə dairəvi gəlir axınını göstərmişdi.

Digər əsas nümayəndələr:

- Anne Robert Turgot – sərbəst bazar iqtisadiyyatı və torpaq islahatlarını

müdafiə etmişdir.

- Pyer Samuel Dyüpon de Nemur – fiziokrat ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır.
- Mirabo (ata) – kənd təsərrüfatının inkişafı üçün siyasi və inzibati islahatların vacibliyini vurğulamışdır.

III. Tədqiqat obyektləri və əsas ideyalar

Fiziokratlar iqtisadi nəzəriyyədə aşağıdakı əsas sahələri tədqiq etmişlər:

1.Kənd təsərrüfatı – yeganə məhsuldar sahə

Fiziokratlara görə, yalnız kənd təsərrüfatı real sərvət yaradır. Onlar hesab edirdilər ki:

- Torpaq təbiətin bir hissəsidir və onun vasitəsilə məhsul yetişir.
- Kənd təsərrüfatı məhsuldar əmək sahəsidir; sənaye və ticarət isə sadəcə sərvətin bölgüsünü təmin edir.

Bu baxımdan, onlar sənaye və ticarəti qeyri-məhsuldar sahələr hesab edirdilər.

2.Təbii qanunlar

Fiziokratlar inanırdılar ki, iqtisadiyyat təbiətin qanunları ilə idarə olunmalıdır. Bu qanunlara müdaxilə etmək iqtisadi tarazlığı pozur.

3.Vergi sistemi

Fiziokratlar hesab edirdilər ki, vergi yalnız torpaq sahiblərindən alınmalıdır. Çünki sərvət yalnız kənd təsərrüfatında yaranır və yalnız torpaq sahibləri bu gəliri əldə edirlər. Bu fikirə “vahid vergi” (impôt unique) prinsipi deyilir.

4.Dövlətin rolu

Onlar dövlətin iqtisadiyyatda rolunu məhdudlaşdırmaq tərəfdarı idilər. Dövlət yalnız:

- Hüquqi bazanı yaratmalı,
- Təhlükəsizliyi təmin etməli,
- Azad rəqabəti qorumalıdır.

İqtisadi fəaliyyətə birbaşa müdaxilə etmək dövlətin səlahiyyətində deyil.

IV. Fiziokratların əhəmiyyəti və təsiri

- Fiziokratlar ilk sistemli iqtisadi nəzəriyyəni yaratdılar.
- Azad bazar, iqtisadi dövriyyə, məhsuldar əmək və təbii qanunlar kimi anlayışlar iqtisad elminin inkişafında yeni mərhələ yaratdı.

- Onların fikirləri Adam Smitin və klassik iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərdi.
- Bu məktəb, həm də iqtisadi planlaşdırma və kənd təsərrüfatı islahatları sahəsində müasir yanaşmalara bünövrə qoydu.

Nəticə

Fiziokratlar məktəbi Fransada merkantilizmin iqtisadi və sosial nəticələrinə cavab olaraq yaranmış, iqtisadi münasibətləri təbii qanunlar, azad bazar prinsipləri və kənd təsərrüfatının üstünlüyü kontekstində izah etməyə çalışan ilk elmi yanaşma olmuşdur. Onların tədqiqat obyektləri iqtisadi dəyərin yaranması, sərvətin bölüşdürülməsi, vergi siyasəti və dövlətin iqtisadiyyatda rolu kimi sahələri əhatə etmiş və iqtisadi fikir tarixində yeni dövrün əsasını qoymuşdur.

22. Fiziokratların “xalis məhsul” ideyasının məzmunu və xalis məhsulun siniflər arasında bölgüsü

Fiziokratlar məktəbinin əsas anlayışlarından biri olan “xalis məhsul” (fransızca “produit net”) iqtisadi dəyərin və sərvətin yaranma mənbəyinin yalnız kənd təsərrüfatı sahəsində mümkün olduğunu ifadə edən əsas prinsipdir. Bu anlayış Fransua Kene tərəfindən irəli sürülmüş və sonradan fiziokratların iqtisadi sisteminin mərkəzinə çevrilmişdir.

I. Xalis məhsul nədir?

Fiziokratlara görə, iqtisadi fəaliyyətdə yalnız kənd təsərrüfatı məhsuldar sahə sayılır. Çünki torpaqdan əldə olunan məhsul, həmin məhsulun istehsalına sərf olunan resursları (toxum, əmək, alətlər və s.) üstələyirsə, bu artıq artıq dəyər, yəni xalis məhsul hesab olunur.

Xalis məhsul – istehsal olunan ümumi məhsuldan, onun istehsalına çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan artıq dəyərdir.

Misal:

Əgər bir torpaq sahəsində 100 ədəd buğda yetişibsə, və onun istehsalına 60 ədəd buğda dəyərində resurs sərf olunubsa, qalan 40 buğda xalis məhsuldur.

Fiziokratlar bu xalis məhsulun cəmiyyətin real sərvəti olduğunu iddia edirdilər. Bu artıq məhsul dövlətin vergi siyasətində də əsas baza kimi nəzərdə tutulurdu.

II. Xalis məhsulun yaranması yalnız kənd təsərrüfatında baş verir

Fiziokratlara görə:

- Kənd təsərrüfatı torpaqla əlaqəli olduğu üçün, təbiətin gücündən istifadə edir və təbiət insan əməyinə əlavə dəyər qatır.
- Sənaye və ticarət isə bu məhsulu yalnız emal və ya bölgü formasında dəyişdirir. Bu sahələr sərvət yaratmır, sadəcə onu yenidən paylayır.

Buna görə sənaye və ticarət sahələri fiziokratlar tərəfindən qeyri-məhsuldar fəaliyyət kimi qiymətləndirilirdi.

III. Fiziokratların iqtisadi sistemində siniflər və bölgü

Fransua Kenenin yaratdığı məşhur “İqtisadi cədvəl” (Tableau économique) adlı sxemdə iqtisadi fəaliyyət üç əsas sinif arasında bölgü formasında təqdim olunmuşdur:

1.Məhsuldar sinif

Bu sinif kənd təsərrüfatı işçiləri və torpağı işlədənlərdən ibarətdir. Onlar xalis məhsul yaradan yeganə sinifdirlər.

- Yaratdıqları məhsul həm öz ehtiyaclarını ödəyir, həm də digər sinifləri dolandırmaq gücündədir.
- Xalis məhsul bu sinifin fəaliyyətinin nəticəsində yaranır.

2.Torpaq sahibləri (mülkədarlar sinfi)

Bu sinif kənd təsərrüfatından əldə edilən xalis məhsulun əsas gəlir alanlarıdır.

- Onlar torpağı kəndlilərə icarəyə verərək, renta şəklində gəlir əldə edirlər.
- Dövlətin vergiləri də məhz bu sinfin gəlirlərindən alınmalıdır (vahid vergi prinsipi).

3.Qeyri-məhsuldar sinif

Bu sinifə sənətkarlar, sənaye işçiləri, tacirlər və dövlət qulluqçuları daxildir.

- Onlar istehsal prosesində iştirak etsələr də, xalis məhsul yaratmırlar.
- Sadəcə mövcud məhsulu emal edir, dəyişdirir və dövriyyəyə daxil edirlər.
- Bu sinif məhsuldar sinfin yaratdığı xalis məhsul hesabına yaşayır.

IV. Xalis məhsulun siniflər arasında dövriyyəsi

Fiziokratlar iqtisadi sistemin işləməsini dairəvi gəlir axını kimi izah edirdilər. Bu modeldə:

1. Kənd təsərrüfatı sinfi istehsal etdiyi məhsulu torpaq sahiblərinə renta olaraq verir.
2. Torpaq sahibləri bu gəliri istehlak edərək qeyri-məhsuldar sinifdən sənaye və xidmət məhsulları alır.
3. Qeyri-məhsuldar sinif bu gəlirlə kənd təsərrüfatı məhsulları alır.
4. Dövriyyə tamamlanır, çünki bütün siniflər istehlakda bir-biri ilə əlaqəlidir.

Bu sistemdə, iqtisadi tarazlıq yalnız məhsuldar sinfin fəaliyyətinin davamlılığı və xalis məhsulun düzgün bölgüsü ilə təmin olunur.

V. Nəticə

Fiziokratların “xalis məhsul” nəzəriyyəsi iqtisadi dəyərin əməyin məhsuldarlığı və torpaqdan əldə edilən sərvətlə birbaşa əlaqəli olduğunu izah edən ilk sistemli yanaşmalardan biri olmuşdur. Onlar hesab edirdilər ki, xalis məhsul – cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əsas resursdur və yalnız bu məhsul üzərində vergilərin qurulması, sərvətin bölüşdürülməsi və dövlətin maliyyə siyasəti aparılmalıdır. Bu ideyalar sonralar klassik iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin və müasir istehsal anlayışlarının formalaşmasına ciddi təsir etmişdir.

23. Fransua Kenenin “İqtisadi cədvəlində” natura və dəyər formasında təkrar istehsalın hərəkət modelinin təhlili və tədavül aktlarının izahı

Fransua Kene (François Quesnay) – fiziokratlar məktəbinin banisi və XVIII əsr iqtisadi fikir tarixinin önəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. O, 1758-ci ildə “Tableau économique” (İqtisadi cədvəl) adlı modeli ilə iqtisadiyyatın daxili işləmə mexanizmini ilk dəfə olaraq dairəvi axın və təkrar istehsal prinsipləri əsasında izah etmişdir. Bu model, sonradan həm klassik iqtisadiyyat, həm də makroiqtisadi analiz üçün baza olmuşdur.

I. İqtisadi cədvəlin məqsədi və məzmunu

Kene bu modeli iqtisadi həyatın təbii qanunlara uyğun və dairəvi şəkildə baş verdiyini göstərmək üçün yaratmışdır. “İqtisadi cədvəl” – iqtisadiyyatda istehsal olunan sərvətin (xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının) siniflər arasında bölüşdürülməsi, tədavülü və yenidən istehsalı prosesini sadə sxem şəklində təqdim edir.

II. Üç əsas sinif və onların funksiyası

Cədvəldə iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən üç əsas sosial-iqtisadi sinif göstərilir:

1. Məhsuldar sinif – kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar (kəndlilər, fermerlər); xalis məhsul yaradır.
2. Torpaq sahibləri (mülkədar sinfi) – torpaqdan istifadə üçün renta alırlar; istehlakçıdırlar, lakin məhsul yaratmırlar.
3. Qeyri-məhsuldar sinif – sənaye, ticarət və xidmət sahəsində çalışanlar; məhsulu dəyişdirir, emal edir, amma xalis məhsul yaratmır.

III. Natura və dəyər formasında təkrar istehsal

Kene "İqtisadi cədvəl"də təkrar istehsalı həm natura (mal formasında), həm də pul və dəyər formasında izah edir. Bu yanaşmalar iqtisadi dövriyyənin mahiyyətini iki müxtəlif baxış bucağından anlamağa imkan verir.

A)Natura formasında dövriyyə

Bu formada istehsal və bölüşdürmə real məhsulun – buğda, geyim, alət və s. – həcmi üzrə həyata keçirilir. Burada əsas ideya odur ki, hər bir sinif digərindən real mal alır və verir:

- Kəndli məhsul istehsal edir, bir hissəsini mülkədara renta kimi verir.
- Mülkədar bu məhsulu qeyri-məhsuldar sinifdən sənaye məhsulları almaq üçün istifadə edir.
- Qeyri-məhsuldar sinif öz növbəsində yenidən məhsuldar sinifdən qida və xammal alır.

Bu dairəvi mal mübadiləsi istehsalın təkrarlanmasını təmin edir və mal formasında sərvətin necə axdığını izah edir.

B)Dəyər formasında dövriyyə

Bu yanaşmada məhsullar pul dəyəri ilə ölçülür. Dəyərlə ifadə olunan bu model mübadilənin qiymət sistemi ilə necə tənzimləndiyini göstərir:

- Məhsuldar sinif kənd təsərrüfatı məhsulunu sataraq gəlir əldə edir.
- Bu gəlirin bir hissəsi torpaq sahiblərinə renta kimi ödənilir.
- Torpaq sahibləri bu gəliri sənaye məhsullarına yönəldir (geyim, dəmir alətləri və s.).
- Qeyri-məhsuldar sinif öz satışından əldə etdiyi gəlirlə kənd təsərrüfatı məhsulu alır.

Bu sistemin əsas məqsədi iqtisadi dövriyyənin təkrar istehsal dövrü çərçivəsində stabil və balanslı şəkildə baş verməsini izah etməkdir.

IV. Tədavül aktlarının izahı

Kenenin iqtisadi cədvəlində tədavül (yəni mübadilə və dövriyyə) aktları xüsusi yer tutur və iqtisadi həyatın ritmini təmin edən əsas hərəkət mexanizmi sayılır. Tədavül aşağıdakı formada baş verir:

1.Renta tədavülü

- Məhsuldar sinif xalis məhsulun bir hissəsini torpaq sahiblərinə verir.
- Bu renta fiziki mal və ya pul şəklində ola bilər.

2.İstehlak tədavülü

- Torpaq sahibləri əldə etdikləri rentanı istehlak üçün istifadə edir, sənaye məhsulları alır.
- Qeyri-məhsuldar sinif bu satışdan gəlir götürür və ərzaq almaq üçün məhsuldar sinifə müraciət edir.

3.İstehsal vasitələrinin tədavülü

- Məhsuldar sinif, öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün sənaye məhsullarına (alət, paltar, texnika) ehtiyac duyur və qeyri-məhsuldar sinifdən bu vasitələri alır.
- Beləliklə, iqtisadi dövriyyə qapanır və təkrar başlayır.

V. Nəticə və əhəmiyyət

Fransua Kenenin “İqtisadi cədvəli” iqtisadiyyatın bir vahid sistem kimi işlədiyini ilk dəfə dairəvi model ilə izah edən iqtisadçıdır. Onun modeli həm təbii məhsul formasında (natura), həm də dəyər formasında sərvətin dövriyyəsini əks etdirir.

Bu cədvəl iqtisadiyyatın təkrar istehsal prosesində:

- Hər sinfin rolunu,
- Tədavül aktlarının ardıcıllığını,
- Xalis məhsulun bölgüsünü və
- Dövlətin vergiyə necə yanaşmalı olduğunu göstərmişdir.

Bu modelin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, klassik iqtisadçılar (məsələn, Adam Smit və David Rikardo) sonradan iqtisadi artım, gəlir bölgüsü və dövriyyə nəzəriyyələrini

məhz bu ideyalar üzərində qurmuşlar.

24. Anne Robert Jacques Turgot-un kapital haqqında fikirləri, onun tətbiqi üsulları və cəmiyyətin siniflərə bölgüsü

A. Tyurqo (1727–1781) — XVIII əsrdə yaşamış fransız iqtisadçısı, fiziokratlar məktəbinin son dərəcə önəmli nümayəndəsi və eyni zamanda Fransa kralı XVI Lüdovikin maliyyə naziri olmuşdur. O, təkcə nəzəriyyəçi deyil, həm də praktiki islahatçıdır. Onun iqtisadi fikir sistemi fiziokratik məktəbin prinsiplərinə əsaslansa da, kapital, əmək, təklif və tələbat, faiz, siniflərarası münasibətlər və bazarda tarazlıq kimi məsələlərə daha realist və dinamik yanaşması ilə seçilirdi.

I. Tyurqonun kapital haqqında anlayışı və kapitalın funksiyaları

Tyurqo kapitalı yalnız pul və ya sərvət kimi deyil, istehsalda istifadə olunan, gəlir gətirən hər hansı vasitə kimi dəyərləndirirdi. Onun fikrincə, kapital iqtisadi dövriyyənin əsas hərəkətverici qüvvəsidir və kapitalın müxtəlif tətbiq üsulları vardır.

1.Kapital – istehsal vasitəsidir

Kapital kənd təsərrüfatında məhsul istehsalına sərf olunur (toxum, alət, əmək haqqı və s.) və bu vasitə ilə xalis məhsul əldə edilir. Kapitalın düzgün istifadəsi məhsuldarlığın artmasına və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur.

2.Kapitalın dövriyyəsi və gəliri

Tyurqo kapitalın dövriyyə halında qalmasını vacib sayırdı. Kapital sabit qaldıqda iqtisadi inkişaf dayanır. Kapitalist, yəni sərmayəçi öz kapitalını dövriyyəyə buraxmaqla gəlir qazanır – bu gəlir faiz formasında geri qayıdır.

3.Faiz və sərbəst bazar

Tyurqoya görə, kapitaldan istifadə edən sahibkar borc götürəndə ona müəyyən faiz ödəyir. Bu faiz kapitalın istifadəyə verilməsinin dəyəridir. Faiz dərəcəsi isə kapitalın bazar təklifi və tələbatına görə formalaşır. Bu fikir onu göstərir ki, Tyurqo bazar iqtisadiyyatında tarazlıq və sərbəstlik prinsiplərinə inanırdı.

II. Kapitalın tətbiq üsulları

Tyurqoya görə, kapital müxtəlif formalarda iqtisadiyyata tətbiq edilə bilər. Əsas tətbiq sahələri bunlardır:

1.Kənd təsərrüfatında tətbiqi

- Kapital torpağın əkilməsi üçün lazım olan toxum, alətlər, işçi qüvvəsinin əmək haqqısı və digər istehsal vasitələrinə sərf olunur.
- Məhsuldar əmək bu kapitaldan istifadə etməklə gəlir yaradır (xalis məhsul).

2.Ticarət və sənayedə tətbiqi

- Kapital sənaye mallarının istehsalına yönəlir. Bu sahələr fiziokratlara görə qeyri-məhsuldar olsa da, Tyurqo bu fikri nisbətən yumşaldır və ticarət kapitalını iqtisadi dövriyyənin ayrılmaz hissəsi hesab edir.

3.Kredit sistemi və investisiya

- Kapital kredit formasında dövriyyəyə buraxılır və sahibkarlar onu investisiya kimi istifadə edirlər.
- Bu dövriyyə sayəsində kapital özünü artırır və cəmiyyət üçün faydalı olur.

III. Tyurqonun cəmiyyətin siniflərə bölgüsü haqqında baxışları

Tyurqo fiziokratlar kimi cəmiyyəti üç əsas sinfə bölür. Lakin o, bu bölgünü daha sosial-iqtisadi və realist kontekstdə izah edir:

1.Məhsuldar sinif

- Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar – yəni torpağı işləyənlər.
- Onlar xalis məhsul yaradırlar və bu sinif Tyurqoya görə, real iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir.

2.Qeyri-məhsuldar sinif

- Sənaye işçiləri, sənətkarlar, ticarətçilər və digər xidmət sahəsində çalışanlar bu sinfə daxildir.
- Onlar iqtisadiyyatda vacib rol oynasalar da, məhsulun miqdarını artırmırlar – sadəcə mövcud məhsulu dəyişdirir və dövriyyəyə daxil edirlər.
- Tyurqo fiziokratlardan fərqli olaraq, bu sinfin iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətini qəbul edir.

3.Torpaq sahibləri sinfi

- Bu sinif torpağın sahibi olan aristokratlardır və renta şəklində gəlir əldə edirlər.
- Onlar istehsalda iştirak etməsələr də, sistemin əsas vergi mənbəyi kimi çıxış edirlər.

IV. Nəticə

Anne Tyurqo iqtisadi fikir tarixində kapitalın səmərəli istifadəsi və dövriyyəyə buraxılması ideyasını irəli sürməklə fiziokrat nəzəriyyəsinə yeni nəfəs verdi. Onun kapitala münasibəti dinamik, çevik və bazar əsaslı idi. Faiz, sərmayə, istehsal və siniflərarası münasibətlər haqqında yanaşmaları daha sonralar klassik iqtisadçılar, xüsusilə Adam Smit və David Rikardo tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. Tyurqonun modeli cəmiyyətin iqtisadi inkişafında kapitalın rolunu ön plana çəkdi və onun islahatçı fəaliyyəti ilə praktikada da özünü göstərdi.

25. Klassik iqtisad elminin yaranmasının tarixi şəraiti və formalaşma mərhələləri

Klassik iqtisad elmi XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərində Avropada, xüsusilə Böyük Britaniyada formalaşmışdır. Bu dövr iqtisadi və sosial sahədə böyük dəyişikliklərin, sənaye inqilabının, bazar iqtisadiyyatının inkişafının, eləcə də siyasi və intellektual hərəkatların təsiri ilə xarakterizə olunur.

I. Tarixi şərait

1.Sənaye inqilabı və iqtisadi dəyişikliklər

- XVIII əsrdə Böyük Britaniya və digər Avropa ölkələrində baş verən sənaye inqilabı istehsal üsullarını köklü şəkildə dəyişdi.
- Ənənəvi kənd təsərrüfatından sənaye və manufaktura iqtisadiyyatına keçid başladı.
- Yeni texnologiyalar, fabriklər, maşın istehsalı və geniş miqyaslı əmək bölgüsü iqtisadi münasibətləri dəyişdirdi.

2.Bazar iqtisadiyyatının inkişafı

- Feodal münasibətlər zəifləyib, kapitalizm genişləndi.
- Ticarət və bazar əlaqələri sürətlə artdı, sərbəst bazar və ticarətə əsaslanan iqtisadi sistem ön plana çıxdı.
- Mülkiyyət hüquqları və sərbəst sahibkarlıq prinsipləri gücləndi.

3.Siyasi və intellektual mühit

- Avropada mədəni və elmi islahatlar, İşıqlandırma dövrü (Enlightenment) ideyaları hakim oldu.
- İnsanın azadlığı, rasional düşüncə, elmi biliklərin inkişafı önə çəkildi.
- Hüquq, siyasət, iqtisadiyyat və sosial nəzəriyyələrdə yeni yanaşmalar meydana çıxdı.

II. Klassik iqtisad elminin formalaşma mərhələləri

1.İlk mərhələ: İqtisadi düşüncənin ilkin inkişafı

- XVI-XVII əsrlərdə merkantilizm məktəbinin formalaşması və iqtisadiyyatın dövlət nəzarəti altında inkişafı.
- Bu dövrdə ticarət balansı, qızıl və gümüş ehtiyatları kimi məsələlərə diqqət yetirildi.

2.İkinci mərhələ: Fiziokratların təsiri (XVIII əsr)

- Fiziokratlar kapitalın və kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatdakı rolunu vurğuladılar.
- Onlar sərbəst bazar iqtisadiyyatının təbii qanunlarını aşkar etməyə çalışdılar.
- Bu məktəb iqtisadiyyatın sistemli tədqiqinə zəmin hazırladı.

3.Üçüncü mərhələ: Klassik iqtisadiyyatın yaranması

- XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərində Adam Smit, Devid Rikardo, Tomas Malthus və Con Stüart Mill kimi alimlərin əsərləri ilə klassik iqtisad elmi inkişaf etdi.
- Bu dövr iqtisadiyyatın bazarlarda təbii tarazlıq, məhsuldarlıq artımı, əmək bölgüsü, kapitalın rolu kimi əsas məsələlərini sistemli şəkildə araşdırdı.
- Kapitalizm, bazar iqtisadiyyatı və azad sahibkarlıq prinsipləri elmi əsaslarla təhlil olundu.

III. Nəticə

Klassik iqtisad elminin yaranması yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, sənaye inqilabı, bazar iqtisadiyyatının genişlənməsi və İşıqlandırma dövrünün intellektual mühitinin məhsulu idi. Bu elm iqtisadi sistemin qanunauyğunluqlarını aşkar etmək, iqtisadi siyasətə elmi əsaslar gətirmək məqsədi daşıyırdı. Klassik məktəb kapitalizmin inkişafına nəzəri əsas yaradaraq, iqtisadi elmin müasir formalaşmasına böyük təsir göstərdi.

---

26. Adam Smitin taliminin yaranmasının tarixi şəraiti, elmi sistemi və metodologiyasının xüsusiyyətləri

Adam Smit (1723–1790) — klassik iqtisad elminin banisi, “Milli sərvətin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” (1776) əsərinin müəllifi. Onun iqtisadi fikri XVIII əsrin sonları, iqtisadi və sosial dəyişikliklərin kəskin artdığı dövrdə formalaşmışdır.

I. Tarixi şərait

1.Sənaye inqilabının başlanğıcı

- Böyük Britaniyada sənaye istehsalının artması, fabriklərin yaranması və əmək bölgüsünün inkişafı iqtisadiyyatda əsas dəyişikliklərə səbəb oldu.
- Yeni istehsal üsulları və bazar iqtisadiyyatı Adam Smitin nəzəri tədqiqatlarının əsasını təşkil etdi.

2.Bazar iqtisadiyyatının güclənməsi

- Ənənəvi feodal sistem zəifləyir, azad sahibkarlıq və sərbəst ticarət güclənirdi.
- Adam Smit sərbəst bazar iqtisadiyyatının təbii qanunlarını izah etməyə çalışdı.

3.İşıqlandırma dövrünün təsiri

- Rasionalizm, elmə inam, insan azadlığı və hüquqları ideyaları Smitin düşüncəsinə güclü təsir göstərdi.
- Siyasi və iqtisadi azadlığın bərabər inkişafı nəzəriyyəsini irəli sürdü.

II. Adam Smitin elmi sisteminin xüsusiyyətləri

1.İqtisadi sistemin harmoniyası və özünütənzimləmə

- Smit bazarın özünü tənzimləmə qabiliyyətini vurğulayırdı. “Görünməz əl” (invisible hand) anlayışı ilə bazar iştirakçılarının fərdi maraqlarının ümumi rifaha xidmət etdiyini göstərdi.

2.Əmək bölgüsü və məhsuldarlıq artımı

- O, əmək bölgüsünü iqtisadi inkişafın əsas səbəbi hesab edir, əmək bölgüsünün məhsuldarlığı artırdığını vurğulayırdı.

3.Kapital və sərmayə

- Kapitalın yığılması və sərmayənin dövriyyəsi iqtisadi artımın mühüm elementi kimi təhlil edilir.

4.Qiymət mexanizmi və sərbəst bazar

- Smit qiymətlərin təklif və tələb əsasında müəyyənləşdiyini, bazarın rəqabət yolu ilə tarazlıq yaratdığını vurğulayıb.

III. Adam Smitin metodologiyası

1.Empirik müşahidə və təhlil

- Smit iqtisadi prosesləri müşahidə və təcrübəyə əsaslanaraq təhlil edir, real həyatdan nümunələr gətirir.

2.

Rasionalizm və təbii qanunlara inam

- O, iqtisadiyyatın təbii qanunlarla idarə olunduğunu və bu qanunların kəşf edilə biləcəyini düşünürdü.

3.

Tarixi və müqayisəli analiz

- Tarixi prosesləri və müxtəlif ölkələrin iqtisadi inkişafını müqayisə edərək nəticələr çıxarırdı.

IV. Nəticə

Adam Smitin iqtisadi talimi yeni iqtisadi münasibətlərin təhlilində əsas metodoloji baza yaratdı. Onun bazar iqtisadiyyatı, əmək bölgüsü, kapital və sərbəst ticarət barədə fikirləri klassik iqtisad elminin əsasını təşkil etdi və daha sonra iqtisadi nəzəriyyələrin inkişafına böyük təsir göstərdi. Smitin əsərləri iqtisadi elmi praktik, elmi əsaslı və sistemli yanaşmaya aparan əsas mərhələdir.

27. Adam Smitin təlimində maliyyə məsələlərinə dair fikirləri və vergiqoymanın prinsipləri

Adam Smitin iqtisadi düşüncəsində maliyyə məsələləri, xüsusilə dövlətin maliyyə siyasəti və vergi sistemi xüsusi önəm daşıyırdı. O, dövlətin iqtisadiyyatda üç əsas vəzifəsini vurğulayırdı: müdafiə, hüququn qorunması və ictimai infrastrukturların yaradılması. Bunun üçün dövlətə maliyyə vəsaitlərinin toplanması vacib idi. Bu vəsaitlərin əsas mənbəyi isə vergilər idi.

Smitin fikrincə, vergiqoyma dövlət üçün vacib olmasına baxmayaraq, verginin məbləği və tətbiqi prinsipləri iqtisadi inkişaf və sosial ədalətin qorunması baxımından diqqətlə tənzimlənməlidir. O, vergilərin qoyulmasında aşağıdakı əsas prinsipləri irəli sürmüşdür:

1. Ədalət prinsipi (Equity) – Vergilər vətəndaşların ödəmə qabiliyyətinə əsaslanmalıdır. Yəni, hər kəs gəlirinə uyğun vergi verməlidir. Bu prinsip verginin sosial ədalətə xidmət etməsini təmin edir.
2. Təyin etmə asanlığı prinsipi (Certainty) – Verginin miqdarı, ödənmə vaxtı və üsulu aydın və müəyyən olmalıdır. Bu, vətəndaşların və dövlət orqanlarının vergi münasibətlərində qarışıqlığın qarşısını alır.
3. Təyin etmə rahatlığı və sürəti prinsipi (Convenience) – Vergi yığımı və ödəmə prosesi mümkün qədər sadə, rahat və bürokratik əngəllərdən azad olmalıdır ki, həm vətəndaşlar, həm də dövlət asanlıqla vergi toplamağı təmin etsin.

4. Səmərəlilik və iqtisadi təsir prinsipi (Economy) – Vergi sistemi dövlətə mümkün qədər az xərclə maksimum gəlir gətirməlidir. Eyni zamanda, vergilər iqtisadi fəallığı və təşəbbüskarlığı öldürməməli, iqtisadi inkişafı məhdudlaşdırmamalıdır.

Smit, dövlətin vergi yığımında bu prinsiplərə riayət etməsinin iqtisadi sabitliyi və rifahın yüksəlməsi üçün vacib olduğunu vurğulamışdır. O, həmçinin sərbəst ticarətin və sahibkarlığın vergilərlə zədələnməməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Onun nəzərində, düzgün maliyyə siyasəti ilə dövlətin iqtisadiyyatda əsas funksiyalarını həyata keçirməsi, eyni zamanda vətəndaşların yaradıcılıq və əmək fəaliyyətlərinin təşviqi təmin edilə bilər.

---

28. Adam Smitin əmək bölgüsü, mübadilə, pul, məhsuldar əmək və dəyər nəzəriyyəsi haqqında fikirləri

Adam Smit iqtisadi düşüncəsində bir neçə fundamental anlayışa xüsusi yer vermişdir ki, bunlar onun “Milli sərvətin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” əsərində geniş şəkildə işlənmişdir.

1.
Əmək bölgüsü

Smit əmək bölgüsünün iqtisadi inkişafın əsas amili olduğunu vurğulayırdı. Əmək bölgüsü məhsuldarlığın artmasına və iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə səbəb olur. O, məşhur misal gətirir – iynə istehsalı fabriki, burada əmək bölgüsü nəticəsində minlərlə iynə istehsal edilir, halbuki fərdi ustad yalnız bir neçə ədəd düzəldə bilər. Əmək bölgüsü əməkçilərin spesifik bacarıq və biliklərə yiyələnməsini təmin edir, vaxt itkisini azaldır və texniki təkmilləşməyə yol açır.

2.
Mübadilə

Smitə görə əmək bölgüsünün nəticəsi mübadilədir. Fərqli ixtisaslaşmış şəxslər və ya sahələr arasında malların və xidmətlərin mübadiləsi iqtisadi həyatın əsas prinsipidir. Mübadilə olmadan əmək bölgüsü mümkün deyil. O, mübadiləni bazar iqtisadiyyatının təməl elementi kimi qəbul edir və insanların öz ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bir-biri ilə ticarət etməsinin zəruriliyini vurğulayır.

3.
Pul

Pul mübadilənin və iqtisadi əlaqələrin vasitəçisidir. Smit pulun əsas funksiyalarını – mübadilə vasitəsi, dəyər ölçüsü və dəyərin saxlanması kimi – aydın şəkildə ifadə etmişdir. Pul olmadan əmək bölgüsü və bazar iqtisadiyyatı həyata keçə bilməz. Pul, malların və xidmətlərin qiymətini ifadə etməklə iqtisadiyyatda əlaqələri sadələşdirir.

4.
Məhsuldar əmək

Smit əmək növlərini məhsuldar və məhsuldar olmayan olaraq ayırır. Məhsuldar əmək, iqtisadi sərvətin artmasına səbəb olan əməyin növüdür. Məsələn, sənaye işçiləri məhsuldar əmək görürlər, çünki onların fəaliyyəti nəticəsində yeni dəyər yaranır. Məhsuldar olmayan əmək isə xidmət sahəsində olan əməkdir; məsələn, dövlət məmurlarının fəaliyyəti birbaşa yeni sərvət yaratmır.

5.
Dəyər nəzəriyyəsi

Adam Smitin dəyər nəzəriyyəsi əsasən iki hissədən ibarətdir:

- İstehsal dəyəri (məhsuldar əmək əsasında): Malın dəyəri onun istehsalında sərf olunan əmək və digər resursların dəyəri ilə müəyyən edilir.
- Mübadilə dəyəri: Bazarda malların qarşılıqlı mübadilə dəyəri onların istifadəsi dəyərindən fərqli ola bilər. Smit dəyərin formalaşmasında əmək haqqı, kapital və renta kimi faktorların rolunu da qeyd edir.

Smit əmək qiymətinin və dəyərin təbii olaraq bazarda tarazlanacağını vurğulayır və bazar mexanizminin qiymətləri özünütənzimləmə yolu ilə tənzimləyəcəyinə inanır.

Nəticə

Adam Smitin əmək bölgüsü, mübadilə, pul və dəyər nəzəriyyəsi klassik iqtisadiyyatın əsas sütunlarını təşkil edir. Onun bu konsepsiyaları iqtisadiyyatın sistemli təhlili və bazar mexanizminin iş prinsipinin başa düşülməsi üçün əsasdır. Smit əmək bölgüsünün məhsuldarlığı artırdığını, mübadilənin iqtisadi həyatın təməli olduğunu, pulun iqtisadi əlaqələri asanlaşdırdığını və dəyərin əsasən əməyin məhsuldarlığı ilə ölçüldüyünü göstərmişdir. Bu fikirlər sonrakı iqtisadi nəzəriyyələrin inkişafında böyük rol oynayıb.

29. Adam Smitin “Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri” əsərinin tədqiqat predmeti haqqında məlumat

Adam Smitin 1776-cı ildə nəşr edilmiş “Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” (ingiliscə: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) əsəri iqtisadi elmin klassik əsərlərindən biri kimi qəbul edilir və iqtisadi düşüncənin inkişafında böyük mərhələ sayılır. Bu əsərin tədqiqat predmeti, əsasən, milli sərvətin yaranması, onun təbiəti və səbəblərinin sistemli şəkildə təhlilidir. Smit milli iqtisadiyyatın necə inkişaf etdiyini, sərvətin mənbələrini və artımını araşdırmaq məqsədilə bu əsəri yazmışdır.

Əsərdə Smit iqtisadi sistemin bütün əsas sahələrinə toxunur: əmək bölgüsü, bazar iqtisadiyyatı, pul, əmək haqqı, mənfəət, renta, qiymətlərin formalaşması, ticarət və s. O, milli sərvətin yalnız pul və ya qiymətli metallar yığımından ibarət olmadığını, əslində insanların əmək fəaliyyəti nəticəsində yaranan məhsullar və xidmətlər sistemi olduğunu göstərməyə çalışır. Əsərin əsas tədqiqat obyekti — sərvətin artması üçün hansı amillərin təsir etdiyini və bu amillərin qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaqdır.

Smit əsərdə həmçinin dövlətin iqtisadiyyatda rolunu, onun müdafiə, ədliyyə və ictimai işlər kimi funksiyalarını, həmçinin vergi siyasətini təhlil edir. Əsərin məqsədi sərbəst bazar iqtisadiyyatının, yəni fərdi təşəbbüslərin, rəqabətin və əmək bölgüsünün milli sərvətin artmasına necə səbəb olduğunu izah etməkdir. O, xüsusi vurğu ilə “görünməyən əl” (invisible hand) anlayışını təqdim etmiş, bunun vasitəsilə fərdi maraqların cəmiyyətin ümumi rifahına necə xidmət etdiyini göstərmişdir.

Beləliklə, bu əsərin tədqiqat predmeti milli iqtisadiyyatın təməl prinsipləri və inkişaf mexanizmləri, sərvətin formalaşma və bölüşdürülmə səbəblərinin öyrənilməsi və iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Adam Smitin bu əsəri iqtisadiyyatın bir elm kimi formalaşmasına, klassik iqtisadiyyat məktəbinin yaranmasına təkan vermişdir.

---

30. Adam Smitin elmi sistemində gəlirlərin – əmək haqqı, mənfəət və renta formaları haqqında məlumat

Adam Smitin iqtisadi sistemində gəlirlər üç əsas formada – əmək haqqı, mənfəət və renta şəklində meydana çıxır. Bu gəlir formaları iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif iştirakçılarının sərvətdən əldə etdiyi payları əks etdirir və onun iqtisadi nəzəriyyəsində xüsusi önəm daşıyır.

1. Əmək haqqı (wages)

   Əmək haqqı, işçilərin əmək fəaliyyətinə görə aldığı mükafatdır. Smitə görə, əmək haqqı əmək bazarında təklif və tələbin nəticəsində formalaşır və əmək bazarının tarazlığı əmək haqqı səviyyəsini müəyyən edir. O, əmək haqqını iqtisadi artımın mühüm stimulverici faktorlarından biri sayır, çünki əmək haqqı insanları çalışmaq və daha məhsuldar olmaq üçün təşviq edir. Əmək haqqı həmçinin əmək bölgüsünün və əmək bazarının əsas komponentidir.

2. Mənfəət (profit)

Mənfəət sahibkar və ya kapitalist tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan gəlirdir. Adam Smitin fikrincə, mənfəət kapitalın riskini və sahibkarın təşəbbüskarlığını əks etdirir. Mənfəət kapitalın məhsuldarlığından və bazar şəraitindən asılıdır, ona görə də iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərir. Mənfəət, əmək haqqı və renta ilə birlikdə iqtisadi bölüşdürmənin əsas elementidir.

3. Renta (rent)

   Renta torpaq və ya digər təbii resursların istifadəsindən əldə olunan gəlirdir. Smit rentanı xüsusi bir gəlir forması kimi qəbul etmiş və torpaq sahiblərinin iqtisadi sistemdəki rolunu açıqlamışdır. O, renta konsepsiyasını torpaq resurslarının məhdudluğuna və fərqli keyfiyyətinə əsaslanaraq izah etmişdir. Torpaq sahibləri təbii resursların istifadəsindən sabit və davamlı gəlir əldə edir, lakin bu gəlir iqtisadi fəallığın məhsulu deyil.

Adam Smitin gəlirlərin bu üç forması iqtisadi bölüşdürmənin əsasını təşkil edir və onun iqtisadi sistemində bu gəlir sahiblərinin sosial və iqtisadi rolu aydın şəkildə təhlil olunur. Smit bu gəlir formalarının qarşılıqlı əlaqəsini və iqtisadi dövriyyədəki funksiyalarını da vurğulayır. Beləliklə, əmək haqqı, mənfəət və renta konsepsiyaları iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində iştirak edənlərin gəlirlərinin təməlini qoyur və milli iqtisadiyyatın strukturunu anlamağa kömək edir.

31. David Rikardonun baxışlarının formalaşmasının tarixi şəraitini göstərin, onun elmi sistemi və metodu haqqında məlumat verin.

David Rikardonun (1772–1823) iqtisadi baxışları XVIII əsrin sonları və XIX əsrin əvvəllərində Avropada baş verən böyük sosial-iqtisadi dəyişikliklərin fonunda formalaşmışdır. Bu dövr sənaye inqilabının təsiri ilə istehsalatda və cəmiyyətin strukturunda köklü dəyişikliklərin yaşandığı, kapitalizmin formalaşdığı, bazar iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi bir mərhələ idi. İngiltərədə sənaye burjua sinfinin yüksəlişi və kənd təsərrüfatı dəyişiklikləri, həmçinin ticarətin və dünya iqtisadiyyatının genişlənməsi yeni iqtisadi düşüncə tələbləri yaratdı. Bu şəraitdə Rikardonun iqtisadi fikirləri xüsusi aktuallıq qazandı.

Rikardonun elmi sistemi klassik iqtisad məktəbinin inkişafında mühüm rol oynadı. Onun əsas məqsədi iqtisadi qanunların məntiqi və sistemli təsvirini vermək idi. O, iqtisadi proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməyə çalışırdı. Rikardonun metodu analitik idi və o, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini riyazi və məntiqi yanaşma ilə araşdırırdı. O, iqtisadi modellərin qurulmasına böyük önəm verirdi, xüsusən də gəlir bölgüsü, əmək haqqı və mənfəətin formalaşması kimi məsələlərdə sistemli yanaşma tətbiq edirdi.

Rikardonun fikrincə, iqtisadiyyat sərbəst bazar mexanizmi vasitəsilə özünün optimal vəziyyətinə gəlir və dövlət müdaxiləsi məhdud olmalıdır. O, əmək bölgüsünü, torpaq renta nəzəriyyəsini və beynəlxalq ticarət konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir.

Rikardonun əsas yeniliklərindən biri onun “müqayisəli üstünlüklər” nəzəriyyəsi olub ki, bu nəzəriyyə beynəlxalq ticarətdə ölkələrin ixtisaslaşmasını izah edir.

Qısacası, David Rikardonun iqtisadi fikirləri sənaye inqilabı dövrünün mürəkkəb sosial-iqtisadi şəraitində, klassik iqtisad məktəbinin əsas prinsiplərini inkişaf etdirərək, iqtisadiyyatın sistemli və analitik təhlilinə yönəlib. Onun elmi metodu təcrübi müşahidə ilə yanaşı, məntiqi və riyazi modelləşdirməni birləşdirir.

---

32. David Rikardonun “Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın əsasları” adlı əsərində pul tədavülü, kredit və vergi məsələləri haqqında fikirlarını izah edin.

David Rikardonun “Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın əsasları” əsəri onun iqtisadi düşüncəsinin əsas nümunələrindən biridir və burada o, iqtisadiyyatın pul, kredit və vergi kimi fundamental məsələlərini təhlil edir.

Rikardonun pul tədavülü haqqında baxışları klassik iqtisadiyyatın pul nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. O, pulun əsas funksiyasını mübadilə vasitəsi kimi qiymətləndirir və pulun dəyərinin stabilliyini vacib hesab edir. Rikardonun fikrincə, pulun miqdarı iqtisadiyyatda dövriyyənin həcmi ilə əlaqəlidir, buna görə pulun çox və ya az olması iqtisadi balansın pozulmasına səbəb ola bilər. O, inflyasiya və deflyasiya kimi pulun dəyərindəki dəyişikliklərin iqtisadiyyata mənfi təsirlərini vurğulayır. Pulun stabilliyi bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin əsas şərtidir.

Kredit məsələlərinə gəldikdə, Rikardonun fikrincə, kredit iqtisadiyyatda sərbəst kapital dövriyyəsinin təmin olunmasında vacib rol oynayır. O, kreditin iqtisadi artımı stimullaşdıran vasitə olduğunu, lakin onun düzgün idarə olunmaması halında iqtisadi tarazlığın pozulmasına səbəb ola biləcəyini qeyd edir. Kredit bazarının şəffaf və ədalətli fəaliyyətini təmin etmək dövlətin əsas vəzifələrindən biridir.

Vergi siyasəti məsələsində isə Rikardonun əsas prinsipi verginin iqtisadi ədalətə və səmərəliliyə uyğun olmasıdır. O, vergilərin iqtisadiyyatın inkişafına mane olmaması, xüsusilə əmək və kapitalın sərbəst hərəkətinə zərər verməməsi gərəkdiyini vurğulayır. Rikardonun fikrincə, vergi sistemi sadə və şəffaf olmalıdır, yüklərin ədalətli bölüşdürülməsi təmin edilməlidir. O, fərdi təşəbbüsü və sahibkarlığı qoruyan, iqtisadi inkişafı stimullaşdıran vergi mexanizminin əhəmiyyətini qeyd edir.

Beləliklə, David Rikardonun pul, kredit və vergi haqqında fikirləri onun klassik iqtisadiyyat məktəbinin prinsiplərinə əsaslanır, iqtisadi balansın qorunması, bazar sərbəstliyinin təmin olunması və sosial ədalətin qorunması məqsədilə bu sahələrin düzgün tənzimlənməsinin vacibliyini əks etdirir. Onun yanaşması həmçinin müasir iqtisadiyyatın bazar mexanizmlərinin əsaslarını formalaşdırmağa böyük töhfə vermişdir.

33. David Rikardonun elmi sistemi haqqında məlumat və metodologiyasının xüsusiyyətləri

David Rikardonun elmi sistemi klassik iqtisad elminin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir və onun iqtisadi nəzəriyyələrinin əsasını təşkil edir. Rikardonun elmi yanaşması əsasən iqtisadi proseslərin qanunauyğunluqlarını araşdırmaq və onları sistemli şəkildə izah etmək məqsədi daşıyırdı. O, iqtisadiyyatı riyazi və məntiqi üsullarla təhlil etməyi önə çəkmişdir. Onun elmi sistemi iqtisadi nəzəriyyənin dəqiq, analizə əsaslanan və ümumi qanunların aşkarlanmasına yönəlmiş təməllərini yaratmışdır.

Rikardonun metodologiyasının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Analitik yanaşma: Rikardon iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini ayrı-ayrılıqda araşdırmaqla yanaşı, onları bir-biri ilə əlaqələndirən ümumi qanunları müəyyən etməyə çalışırdı. O, iqtisadi sistemin əsas komponentlərini (əmək, torpaq, kapital) dəqiq şəkildə təhlil edirdi.
2. Abstraksiya və modelləşdirmə: Rikardon iqtisadi hadisələri sadələşdirərək modellər yaratmaqla onların əsas qanunlarını müəyyənləşdirirdi. Bu, onun "ideal iqtisadi vəziyyət" modellərinin qurulması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, əmək haqqı, renta və mənfəətin formalaşması məsələlərində o, sadə, lakin ümumi qəbul edilə bilən prinsiplər irəli sürürdü.
3. Tarazlıq konsepsiyası: Rikardon iqtisadi tarazlığın təbiətini araşdırmış, bazar mexanizminin necə fəaliyyət göstərdiyini izah etmişdir. O, iqtisadi proseslərin sabit və davamlı tarazlıq vəziyyətinə yönəldiyini vurğulayırdı.
4. Qanunauyğunluqların universal xarakteri: Rikardon iqtisadi qanunların tarixdən və ölkədən asılı olmayaraq ümumi olduğunu iddia edirdi. Onun fikrincə, iqtisadi qanunlar insan fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən irəli gəlir və dəyişkən sosial şəraitə baxmayaraq, sabit olaraq qalır.
5. Məntiq və təcrübənin vəhdəti: Rikardon nəzəriyyələrinin əsasında həm məntiqi nəticələr, həm də real iqtisadi müşahidələr dayanırdı. O, iqtisadi elmin təcrübi və nəzəri hissələrinin birləşdirilməsinə böyük önəm verirdi.

Ümumilikdə, David Rikardonun elmi sistemi iqtisadiyyatın sistemli, analitik və metodoloji əsaslara söykənən elmi sahə kimi inkişafına təkan vermiş, iqtisadi nəzəriyyənin riyazi və məntiqi metodlarla araşdırılmasını təşviq etmişdir.

---

34. David Rikardonun bölgü nəzəriyyəsində renta, əmək haqqı və mənfəət nəzəriyyələrinin şərhi

David Rikardonun iqtisadi baxışlarında gəlirlərin bölgüsü – renta, əmək haqqı və mənfəət – xüsusi önəm daşıyır və o, bu sahədə klassik iqtisadın əsas prinsiplərini formalaşdırmışdır. Rikardonun bölgü nəzəriyyəsi milli gəlirin əsas elementlərinin necə formalaşdığını və müxtəlif siniflər arasında necə paylandığını təhlil edir.

1. Renta nəzəriyyəsi: Rikardonun renta anlayışı torpaq sahiblərinə məxsus olan

gəlirdir və torpaq kimi təbii resursların məhdudluğu ilə əlaqədardır. Onun fikrincə, renta torpağın məhsuldarlığından və torpaq sahiblərinin bazar mövqeyindən asılı olaraq dəyişir. Rikardon torpaq rentasını "artıq məhsul" kimi təsvir edir – yəni torpaqdan əldə olunan gəlir onun istehsal qabiliyyətindən və torpaq üzərində aparılan iqtisadi fəaliyyətin məhsulundan artıqdır. O, renta artdıqca torpaqdan istifadə daha sərt rəqabətə məruz qalır və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması üçün daha az məhsuldar torpaqların da istifadə olunmasına gətirib çıxarır.

2. Əmək haqqı nəzəriyyəsi: Rikardon əmək haqqını işçinin əmək fəaliyyətinə görə aldığı ödəniş kimi qəbul edir. O, əmək haqqının sosial normalar və iqtisadi şəraitdən asılı olduğunu göstərir. Rikardonun fikrincə, əmək haqqı səviyyəsi işçilərin yaşayış minimumu ilə bağlıdır – əmək haqqı həmişə o səviyyədə olur ki, işçilər həyatlarını təmin edə bilsinlər. Əgər əmək haqqı aşağı düşərsə, işçilərin sayı azalır və əmək bazarında tarazlıq pozulur. Beləliklə, əmək haqqı əmək bazarının təklif və tələbi arasında tarazlıq yaradır.
3. Mənfəət nəzəriyyəsi: Mənfəət sahibkarların və kapital sahiblərinin əldə etdiyi gəlirdir. Rikardon mənfəəti kapitalın risk və təşəbbüsünün mükafatı kimi qiymətləndirir. O, mənfəətin səviyyəsinin iqtisadi dövriyyə, bazar şəraiti və investisiya risklərindən asılı olduğunu qeyd edir. Mənfəət həmçinin sərmayənin təşviqedici qüvvəsidir, çünki sahibkarlar əlavə gəlir əldə etmək üçün resurslarını investisiya edir və iqtisadi fəaliyyətə cəlb edirlər.

Rikardonun bölgü nəzəriyyəsində bu üç gəlir forması iqtisadi sistemin əsas iştirakçılarının – torpaq sahibləri, işçilər və kapitalistlərin – maraqlarını və iqtisadi gücünü əks etdirir. Onun nəzəriyyəsi iqtisadiyyatın sosial və sinfi strukturunu anlamağa kömək edir və gəlirlərin necə paylandığını iqtisadi qanunauyğunluqlar çərçivəsində təhlil edir. Beləliklə, Rikardonun bölgü nəzəriyyəsi iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində gəlir bölgüsünün dinamikasını və sosial ədalət məsələlərini dərin təhlil edir.

35. D.Rikardonun xarici ticarət siyasəti haqqında fikirlərinin izahı

David Rikardo beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinin əsasını qoyan iqtisadçılardan biridir və onun komparativ üstünlüklər nəzəriyyəsi dünya iqtisadi münasibətlərinin əsas təməl prinsiplərindən biri hesab olunur. Rikardonun fikirlərinə əsasən, hər bir ölkə digər ölkələrlə müqayisədə nisbətən daha səmərəli şəkildə istehsal edə bildiyi məhsul üzrə ixtisaslaşmalı və bu sahədə məhsul ixrac etməlidir. Bu zaman ölkələr resurslarını optimal şəkildə istifadə edir, ümumi rifah artır və beynəlxalq əmək bölgüsünün faydaları maksimum dərəcədə gerçəkləşir.

Komparativ üstünlük (nisbətən üstünlük) prinsipi Rikardonun ən mühüm nəzəri töhfəsidir. Məsələn, bir ölkə həm buğda, həm də ipək istehsalında digər ölkədən daha məhsuldardırsa belə, əgər bu ölkə ipək istehsalında nisbətən daha məhsuldardırsa, o zaman ipək istehsalına yönəlməli və buğdanı başqa ölkədən idxal etməlidir. Rikardo bu yanaşma ilə əvvəlki mutlaq üstünlük (A.Smit) anlayışını daha praktik və elmi şəkildə təkmilləşdirdi.

Rikardo həmçinin xarici ticarətin faydaları haqqında danışarkən vurğulayırdı ki, ölkələr arasında sərbəst ticarət, yəni protektsionizmdən imtina, uzunmüddətli iqtisadi inkişaf və ixtisaslaşma üçün əsas şərtdir. Onun fikrincə, ticarət maneələri (gömrük rüsumları, kvotalar və s.) iqtisadi qeyri-səmərəliliyə səbəb olur və ölkələrin ixtisaslaşma imkanlarını məhdudlaşdırır.

O, həmçinin hesab edirdi ki, xarici ticarət daxili iqtisadi tarazlığa mane olmur, əksinə, bu ticarət iqtisadi artımın sürətlənməsi üçün mühüm vasitədir. Məsələn, xarici ticarət nəticəsində ölkəyə daha ucuz məhsullar daxil olur, bu da istehlakçıların rifahını artırır və daxili istehsalçını daha səmərəli olmağa təşviq edir.

Əlavə olaraq, Rikardo "qızıl standartı" və pulun beynəlxalq dövriyyəsi məsələlərində də mövqeyini ifadə edərək göstərirdi ki, ölkələr arasında ticarət balansındakı fərqlər öz-özünü düzəldən mexanizmə malikdir. Əgər bir ölkə ticarət kəsiri verirsə, bu, həmin ölkədən pul çıxmasına səbəb olur, bu da daxildə qiymətlərin azalmasına, ixracın artmasına və idxalın azalmasına səbəb olaraq balansı bərpa edir.

Nəticə etibarilə, David Rikardonun xarici ticarət nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda liberal siyasətin əsas ideya dayaq nöqtələrindən biri olmuşdur və bu gün də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə tətbiq olunan əsas nəzəriyyələrdən biri olaraq qalmaqdadır.

---

36. S.Sismondinin kapitalizmə tənqidi və sosial-iqtisadi islahatlar proqramı

Simonde de Sismondi XIX əsrin əvvəlində yaşamış və kapitalist iqtisadi sistemin tənqidində mühüm rol oynamış görkəmli iqtisadçılardandır. O, klassik iqtisadçılarla (məsələn, A.Smit, D.Rikardo) müqayisədə daha insani və sosial yanaşma sərgiləmiş, iqtisadiyyatın təkcə istehsal və mənfəət üzərində deyil, həm də insanların rifahı və ədalətli bölüşdürmə prinsipi əsasında qurulmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Sismondi klassik iqtisadçıların "özünü tənzimləyən bazar" ideyasına qarşı çıxaraq, kapitalizmin aşağıdakı tənqidi cəhətlərini önə çəkmişdir:

1. Gəlir bölgüsündə ədalətsizlik: Kapitalist sistemdə istehsalın artması zəngin siniflərin daha da varlanmasına səbəb olur, lakin işçi sinifin rifahı bu artımdan faydalanmır. İşçilər əmək haqları ilə güclə dolanır, mülkiyyətə və sərvətə çıxış imkanları çox məhduddur.
2. İstehsalın həddən artıq artması və böhranlar: Sismondinin fikrincə, sərbəst bazar iqtisadiyyatında istehsal daim artır, lakin bu artım cəmiyyətin real tələbatına uyğun gəlmir. Nəticədə artıq məhsul problemi yaranır və bu, iqtisadi böhranlara, işsizliyə və sosial gərginliyə səbəb olur.
3. İşsizliyin artması və sosial qeyri-sabitlik: Kapitalist sistemdə texnologiyanın inkişafı və avtomatlaşdırma insan əməyinə olan tələbi azaldır, bu isə geniş miqyasda işsizliyə gətirib çıxarır. Bu, sosial parçalanma və yoxsulluğun

dərinləşməsi ilə müşayiət olunur.

Bu problemlərə qarşı Sismondi sosial-iqtisadi islahatlar proqramı təklif etmişdir. Onun əsas tələbləri bunlar idi:

- Əməkçilərin müdafiəsi: Dövlət işçilərin hüquqlarını müdafiə etməli, minimum əmək haqqı, iş vaxtının tənzimlənməsi və iş təhlükəsizliyi kimi sahələrdə hüquqi mexanizmlər yaratmalıdır.
- Sosial təminat sistemi: Qocalar, xəstələr və işsizlər üçün sosial müdafiə mexanizmləri yaradılmalıdır. Dövlət sosial bərabərliyi təmin edən tədbirlər həyata keçirməlidir.
- Dövlətin iqtisadiyyatda iştirakı: Bazar iqtisadiyyatı tənzimlənməlidir. Sərbəst bazarın xaotik hərəkətinə qarşı dövlətin iqtisadi müdaxiləsi lazımdır.
- İstehlakın artırılması: Sismondi istehlakın stimullaşdırılmasının iqtisadi böhranların qarşısını alacağına inanırdı. Bunun üçün gəlirin ədalətli bölüşdürülməsi zəruri sayılırdı.

Sismondinin bu fikirləri sonradan sosialist və sosial-demokrat cərəyanların yaranmasına təsir göstərmişdir. O, iqtisadi elmdə etik və sosial məsuliyyət anlayışlarını ön plana çəkərək iqtisadiyyatın insana xidmət etməli olduğunu israrla vurğulamışdır.

37. J.B. Seyin “İstehsalın üç amili” və “Satış” nəzəriyyəsinin məzmununun izahı

Jan Batist Sey (1767–1832) klassik iqtisad məktəbinin Fransa nümayəndələrindən biri kimi tanınır və onun iqtisadi fikirləri istehsalın təhlili və bazarın tarazlıq mexanizmləri ilə bağlı mühüm ideyalar irəli sürmüşdür. O, əsasən iki mühüm nəzəriyyə ilə yadda qalmışdır: “İstehsalın üç amili” nəzəriyyəsi və “Satış” qanunu (Sey qanunu).

1.
İstehsalın üç amili

Sey iqtisadiyyatda istehsalın üç əsas amilini əmək, torpaq və kapital kimi müəyyənləşdirirdi. Bu təsnifat klassik iqtisadçılar arasında geniş qəbul edilmiş və daha sonrakı iqtisadi nəzəriyyələrə də təsir etmişdir.

- Əmək – məhsulların yaradılmasında insan fəaliyyətidir. Seyə görə əmək sadəcə fiziki güc deyil, həm də təşkilati və intellektual bacarıqları əhatə edir.
- Torpaq – təbii resurslar, yer səthi, iqlim və təbiətdən alınan bütün faydalı elementlərdir. Sey torpağı həm kənd təsərrüfatı, həm də yeraltı sərvətlərin mənbəyi kimi dəyərləndirir.
- Kapital – istehsal vasitələri və pul vəsaitlərini əhatə edən maliyyə və fiziki

resurslardır. Kapital həm maddi alətlər, maşınlar, həm də pul şəklində ola bilər.

Sey bu amillərin hər birinin iqtisadi dəyər yaratdığını qəbul edir və onların birgə fəaliyyəti nəticəsində istehsalın mümkün olduğunu əsaslandırır.

2.

Satış qanunu (Sey qanunu)

J.B. Seyin ən çox tanınan nəzəriyyəsi “Sey qanunu” və ya satış qanunudur. Bu qanun belə ifadə olunur:

“Hər bir təklif öz tələbatını yaradır”

Seyin bu fikrinə görə, bir mal istehsal olunduğu zaman, bu malın bazarda satılması üçün müvafiq gəlir də yaradılır. Yəni, iqtisadi sistemdə ümumi istehsal artdıqca, bu artım eyni zamanda ümumi tələbi də artırır. Bu baxımdan Sey iqtisadiyyatın öz-özünü tənzimləyən sistem olduğunu və ümumi tələbsizlik böhranlarının mümkünsüz olduğunu müdafiə edirdi.

Bu nəzəriyyə ilə Sey klassik iqtisadi sistemin tarazlığa meyilli olduğunu irəli sürür və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini zəruri hesab etmir. Onun fikrincə, əgər məhsullar satışda çətinlik çəkirsə, bu, ümumi tələbsizliklə deyil, müvəqqəti uyğunsuzluqlarla əlaqədardır.

Qiymətləndirmə və təsiri:

Seyin satış qanunu uzun müddət klassik iqtisad məktəbinin təməl ideyası kimi qəbul olunmuş, lakin XX əsrdə Keyns tərəfindən tənqid edilmişdir. Keyns deyirdi ki, bazar sistemi özü-özlüyündə tam məşğulluq və tələbi təmin etmir. Buna baxmayaraq, Seyin təklif-tələb balansı haqqında fikirləri müasir iqtisadi düşüncəyə təsir edən vacib konsepsiyalardandır.

---

38. R. Maltusun “Əhali sakitliyi qanunu”nun məzmunu və reallaşma nəzəriyyəsinin izahı

Robert Malthus (1766–1834) klassik iqtisadi məktəbin nüfuzlu nümayəndələrindən biri olub, iqtisadi düşüncəyə həm demoqrafik, həm də reallaşma (tələb) nəzəriyyəsi ilə böyük töhfələr vermişdir. Onun “Əhali qanunu” və “reallaşma nəzəriyyəsi” iqtisadi böhranların, yoxsulluğun və bazar tələbinin təhlilində mühüm yer tutur.

1.

Əhali qanunu (Əhali sakitliyi qanunu)

Maltusun məşhur nəzəriyyəsinə görə:

“Əhali coğrafi resurslardan daha sürətli artır”

O, “Əhali haqqında esse” adlı əsərində bu qanunu belə ifadə edir:

- Əhali geometrik silsilə ilə artır: 1, 2, 4, 8, 16, …
- Ərzaq istehsalı isə aritmetik silsilə ilə artır: 1, 2, 3, 4, 5, …

Bu qeyri-bərabər artım nəticəsində əhali müəyyən mərhələdən sonra ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşir, bu isə yoxsulluq, aclıq, xəstəlik və sosial fəlakətlərə gətirib çıxarır. Maltus bu prosesi “əhalinin sakitləşdirilməsi” və ya “təbii tənzimləmə” kimi izah edirdi.

O, həmçinin ailə planlaşdırması, gec evlənmə və doğumun azaldılması vasitəsilə əhali artımının məhdudlaşdırılmasının zəruri olduğunu qeyd edirdi. Əks halda, cəmiyyət daim yoxsulluq və resurs çatışmazlığı problemi ilə üz-üzə qalacaq.

2.
Reallaşma nəzəriyyəsi

Maltusun iqtisadi fikirlərinin digər əsas istiqaməti reallaşma nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. O, klassik iqtisadçıların – xüsusilə J.B. Seyin “hər bir təklif öz tələbatını yaradır” fikrini tənqid edərək bildirmişdi ki, istehsalın artması avtomatik olaraq satışa və tələbin artmasına gətirmir.

Maltusa görə:

- Tələb çatışmazlığı mümkündür və bu, iqtisadi böhranların əsas səbəblərindən biridir.
- İstehsal çoxaldıqca, işçilərin gəlirləri artmaya bilər, bu isə istehlak gücünün zəifləməsi ilə nəticələnir.
- Zəngin siniflərin qənaət etməyə meyilli olması, sərvətin toplanmasına və tələb azalmasına gətirib çıxarır.

Bu baxımdan Maltus iqtisadi sabitlik üçün istehlakın stimullaşdırılmasını, dövlətin investisiyalara və sosial xərclərə yönəlməsini vacib sayırdı.

Nəticə:

Robert Maltus klassik iqtisadiyyatda ilk dəfə olaraq tələbin çatışmazlığı problemini, həmçinin əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə ərzaq və istehsal arasındakı tarazlığın zəruriliyini vurğulayan düşüncə ortaya qoymuşdur. Onun fikirləri daha sonra Keynsçilik və sosial siyasətlər üçün əsas nəzəri dayaq nöqtəsi olmuşdur.

39. Con Millin əmək-dəyər nəzəriyyəsində “kompromis” ideyasını izah edin və sosial islahatları haqqında məlumat verin

Con Stüart Mill (1806–1873) XIX əsr klassik siyasi iqtisadının son böyük nümayəndələrindən biri kimi tanınır. O, həm klassik iqtisadiyyatı davam etdirmiş, həm də bir çox hallarda onu yenidən nəzərdən keçirmiş və müəyyən dərəcədə müasirləşdirmişdir. Millin iqtisadi təlimində əmək-dəyər nəzəriyyəsinə münasibəti və sosial islahatlara dair baxışları özünəməxsus kompromis yanaşma ilə fərqlənir.

Əmək-dəyər nəzəriyyəsində “kompromis” ideyası:

Əmək-dəyər nəzəriyyəsi klassik iqtisadçılar – A. Smit və D. Rikardo tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə, malın dəyəri onun istehsalına sərf olunan əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur. Con Mill bu yanaşmanı qəbul etsə də, onu tam mütləq şəkildə müdafiə etmir, əksinə, kompromisli və daha realist bir baxış ortaya qoyur.

Millin kompromisi belə idi:

- O, qəbul edirdi ki, malın ilkin (əsas) dəyəri əmək miqdarı ilə formalaşır.
- Lakin bazar qiymətlərinə yalnız əmək deyil, təklif və tələb, kapitalın məhsuldarlığı, istehlakçı seçimləri və digər iqtisadi faktorlar da təsir göstərir.
- Bu səbəbdən o, əmək-dəyər nəzəriyyəsinin yalnız uzunmüddətli tarazlıq vəziyyətində tam keçərli olduğunu bildirirdi. Qısa müddətdə isə qiymətləri bazardakı qeyri-iqtisadi faktorlar da formalaşdırır.

Beləliklə, Mill həm Rikardo ənənəsini qoruyur, həm də onu bazar mexanizmləri ilə uzlaşdıraraq kompromis bir izah verir. Bu yanaşma onu klassiklərlə marjinalistlər arasında bir keçid şəxsiyyətə çevirir.

Con Millin sosial islahatlara dair baxışları:

Con Mill təkcə iqtisadçı deyil, həm də fəal ictimai xadim idi. O, iqtisadi ədalət, azadlıq və fərdi hüquqların qorunmasını müdafiə edirdi. Onun sosial islahatlarla bağlı əsas fikirləri aşağıdakılardır:

1. İrsiyyətin məhdudlaşdırılması:

   Mill, sərvətin nəsildən-nəslə ötürülməsinin bərabərsizlik yaratdığını düşünürdü. O, irsiyyətin qanunla məhdudlaşdırılmasını və cəmiyyətə daha ədalətli bölüşdürülməsini təklif edirdi.

2. Fəhlələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması:

   Mill əməkçilərin hüquqlarının qorunmasını, onların daha yaxşı maaş və iş şəraiti əldə etməsini dəstəkləyirdi. O, həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasını, əmək münasibətlərində əməkçilərin kollektiv gücünü vacib sayırdı.

3. Kənd icmalarının və kooperativlərin təşviqi:

O, kooperativ təsərrüfat modelini kapitalizmin alternativi olaraq qiymətləndirir və əmək məhsulunun birgə bölüşdürülməsinin sosial ədaləti təmin edə biləcəyinə inanırdı.

4. Qadın hüquqları:

Mill qadınların iqtisadi və siyasi hüquqlarının genişləndirilməsinin tərəfdarı idi. Onun "Qadınların tabeçiliyi" əsəri bu sahədə öncül sənədlərdən hesab olunur.

Nəticə:

Con Mill iqtisadi fikirlərində klassik nəzəriyyələrə sadiq qalsa da, onların dövrün sosial və iqtisadi dəyişikliklərinə cavab vermək üçün yenidən şərh olunmasını vacib bilirdi. Onun "kompromis" yanaşması əmək-dəyər və bazar qiymətləri arasında tarazlıq yaratmağa çalışır, sosial islahatlar isə iqtisadiyyatın insan rifahına xidmət etməsini əsas hədəf kimi ortaya qoyur.

---

40. Marjinalizmin mahiyyəti və inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verin və metodoloji prinsiplərini izah edin

Marjinalizm XIX əsrin sonlarında iqtisadi fikirdə inqilabi bir dönüş yaratmış yeni elmi cərəyanlardan biridir. Klassik iqtisadi məktəbdə dəyər və qiymət əsasən əməyə əsaslandırıldığı halda, marjinalistlər faydalılıq və sərhədi (marjinal) anlayışlar üzərindən iqtisadi hadisələri izah etməyə başladılar.

Marjinalizmin mahiyyəti:

"Marjinalizm" anlayışı sərhədi (marjinal) dəyişikliklərə diqqət yetirən iqtisadi yanaşmadır. Bu yanaşmaya görə, bir əlavə vahidin istifadəsi və ya istehlakı iqtisadi qərarların əsasını təşkil edir.

Əsas ideya budur ki:

- İstehlakçılar hər bir məhsulun sərhədi faydasına (sonuncu vahiddən əldə edilən əlavə fayda) əsasən qərar verirlər.
- Eyni qayda ilə, istehsalçılar sərhədi məhsuldarlıq, sərhədi gəlir və sərhədi xərclər anlayışları ilə resurs bölüşdürürlər.

Bu yanaşma dəyərin əməkdən deyil, subyektiv faydalılıq və marjinal dəyişikliklər əsasında formalaşdığını əsaslandırır.

İnkişaf mərhələləri:

Marjinalizm üç əsas mərhələ ilə inkişaf etmişdir:

1.

Birinci mərhələ (1870–1890): Marjinal inqilab

Bu mərhələdə üç ölkədə eyni vaxtda, bir-birindən müstəqil şəkildə marjinalizm ideyaları formalaşdı:

- U. Cevons (İngiltərə) – Subyektiv faydalılıq anlayışını təqdim etdi.
- K. Menger (Avstriya) – Faydalılığa əsaslanan dəyər nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi.
- L. Valras (Fransa) – Riyazi model və ümumi tarazlıq nəzəriyyəsi yaratdı.

2.

İkinci mərhələ (1890–1930): Neoklassik məktəbin yaranması

- A. Marshall marjinalist ideyaları klassik iqtisadla birləşdirdi və marjinal fayda ilə təklif-tələbi bir sistemdə izah etdi.
- Bu mərhələdə marjinalist prinsiplər bazar tarazlığı, istehsal və istehlak nəzəriyyələri ilə gücləndirildi.

3.

Üçüncü mərhələ (1930 və sonrası): Marjinalist metodologiyanın ümumi iqtisadi sistemə tətbiqi

- Marjinalist yanaşmalar mikroiqtisadiyyatda tam oturuşdu, riyazi modellər inkişaf etdirildi və resursların optimal bölgüsü anlayışı əsas prinsipə çevrildi.

Metodoloji prinsiplər:

Marjinalizm metodologiyasında aşağıdakı prinsiplər əsas yer tutur:

1. Sərhədi analiz (marjinal analiz) – Hər bir qərar “bir əlavə vahid nə qədər fayda və ya xərc gətirəcək?” sualı əsasında verilir.
2. Subyektivlik – Dəyər və faydalılıq obyektiv deyil, fərdin subyektiv qiymətləndirməsi əsasında formalaşır.
3. Faydalılıq – İstehlakçılar maksimum fayda əldə etmək üçün qərar verir; bu da marjinal faydanın azalan qanununa uyğun davranış yaradır.
4. Optimallaşdırma – İqtisadi agentlər maksimum fayda və ya mənfəət əldə etmək üçün rasionallıqla qərar verirlər.
5. Riyaziləşmə və modelləşdirmə – Marjinalizm iqtisadi proseslərin riyazi modellərlə ifadəsini geniş şəkildə tətbiq edir.

Nəticə:

Marjinalizm iqtisadiyyatda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyaraq, subyektiv və fərdi seçimlərə əsaslanan yanaşmanı ön plana çıxardı. Bu, mikroiqtisadi təhlilin əsasını təşkil etdi və bugünkü iqtisad elminin riyazi və analitik əsaslarının formalaşmasında həlledici rol oynadı.

41. Avstriya məktəbinin təhlilinin metodoloji xüsusiyyətlərini göstərin və qiymət nəzəriyyəsini izah edin

Avstriya iqtisadi məktəbi XIX əsrin sonlarında Avstriyada formalaşmış və sonrakı dövrlərdə dünya iqtisadi fikir tarixində əhəmiyyətli rol oynamış klassik liberal düşüncə yönümlü bir məktəbdir. Bu məktəbin banisi Karl Menger hesab olunur. Avstriya məktəbi iqtisadi təhlildə subyektiv yanaşmanı, fərdi qərarların təhlilini və metodoloji individualizmi ön plana çəkmişdir.

Avstriya məktəbinin metodoloji xüsusiyyətləri:

1. Metodoloji individualizm

   Avstriya məktəbi iqtisadi prosesləri başa düşmək üçün fərdlərin qərar və hərəkətlərini əsas götürür. Onlara görə, cəmiyyətin iqtisadi davranışlarını anlamaq üçün əvvəlcə fərdi qərarları və seçimləri analiz etmək lazımdır.

2. Subyektiv dəyər nəzəriyyəsi

   Bu məktəbə görə, mal və xidmətlərin dəyəri obyektiv meyarlara (məsələn, əmək miqdarına) deyil, onların fərdlər üçün yaratdığı faydalılığa əsaslanır. Dəyər anlayışı insanların ehtiyac və istəklərinə bağlı olaraq dəyişir.

3. Sərhədi (marjinal) analiz

   Karl Menger və davamçıları malın son (marjinal) vahidinin gətirdiyi faydanı araşdıraraq qiymətlərin necə formalaşdığını izah edirdilər. Ən az ehtiyacı ödəyən son vahid, ümumi dəyəri təyin edən əsas faktordur.

4. Aqreqasiya əleyhinə yanaşma

   Avstriyalılar iqtisadi modellərdə orta göstəricilərin istifadəsinə qarşı çıxırdılar. Onlara görə, fərdlərin davranışlarının ortalama şəkildə deyil, hər biri ayrı-ayrılıqda və konkret şəraitdə təhlil edilməlidir.

5. Tədqiqatda aksiomatik yanaşma

   Avstriya məktəbi iqtisadi qanunların riyazi modellərlə deyil, məntiqi düşüncə yolu ilə irəli sürülməsini daha uyğun sayırdı. Onlar təcrübədən çox introspektiv metod – yəni fərdin daxili psixoloji vəziyyətinə əsaslanan təhlili tətbiq edirdilər.

Avstriya məktəbində qiymət nəzəriyyəsi:

Avstriya məktəbində qiymət nəzəriyyəsi subyektiv dəyər və marjinal fayda prinsipləri ilə izah olunur. Əsas ideyalar bunlardır:

1. Qiymətlər bazarda subyektiv dəyərlərin qarşılıqlı təsiri ilə yaranır

   Alıcılar üçün malın faydalılığı və satıcıların onu təqdim etmək istəyi qiyməti formalaşdırır.

2. Qiymətlər sərhədi (marjinal) faydaya əsaslanır

   Yəni, bir malın əlavə (sonuncu) vahidindən əldə edilən fayda onun bazar qiymətini müəyyən edir. Bu, "azalan marjinal fayda qanunu" ilə izah olunur: hər növbəti istifadə olunan vahid əvvəlkindən daha az fayda verir.

3. Qiymət mexanizmi – koordinasiya aləti

   Avstriya məktəbinə görə qiymətlər iqtisadiyyatda milyonlarla fərdin qərarlarını uyğunlaşdıran və istiqamətləndirən əsas siqnaldır. Qiymət artarsa, bu istehsalçılara daha çox istehsal siqnalı verir, qiymət azalsa, istehlakçılara daha çox almağa təşviq edər.

4. Bazarın rolu

   Onlara görə, mərkəzləşdirilmiş planlama yerinə bazar iqtisadiyyatı fərdi qərarları bir sistemdə birləşdirən ən effektiv mexanizmdir.

Nəticə:

Avstriya məktəbi iqtisadi təhlilin əsasını fərdin qərarları, subyektiv fayda və marjinalist yanaşma ilə qoymuşdur. Onlar qiymətlərin obyektiv faktorlardan deyil, fərdlərin subyektiv ehtiyaclarından doğduğunu sübut etmiş və bununla da klassik əmək-dəyər nəzəriyyəsinə alternativ yaratmışlar. Bu məktəbin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir mikroiqtisadiyyatda istifadə olunan bir çox anlayışların – marjinal fayda, fərdi seçim, qiymət siqnalları – nəzəri təməli burada atılmışdır.

---

42. Alman iqtisadçısı G.Qossenin I və II qanunlarının nəzəriyyəsini izah edin

Hermann Heinrich Gossen (1810–1858) iqtisadi nəzəriyyədə ilk dəfə marjinal fayda anlayışını tam elmi şəkildə formalaşdıran alman iqtisadçısı kimi tanınır. O, iqtisadiyyatda insan davranışlarını və subyektiv seçimləri əsas götürən ilk nəzəriyyəçilərdəndir. Onun ən mühüm töhfəsi "İnsanların ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə davranış qanunları" adlı əsərində yer almış və sonradan "Gossen qanunları" adlandırılan iki əsas prinsipdən ibarətdir.

Gossenin I Qanunu – Azalan sərhədi fayda qanunu:

Bir şəxsin eyni məhsuldan istehlak etdiyi hər əlavə vahid, əvvəlkindən daha az əlavə fayda (marjinal fayda) gətirir.

Başqa sözlə:

- İnsan bir ehtiyacını ilk dəfə ödəyəndə çox yüksək fayda alır.
- Lakin eyni ehtiyac təkrar-təkrar ödənildikcə, fayda azalır.
- Nəticədə sərhədi fayda sıfıra yaxınlaşır.

Məsələn:

- Sizin çox ac olduğunuzu düşünək: ilk dilim pizza çox böyük zövq verir.
- İkinci və üçüncü dilim hələ də faydalıdır.
- Lakin beşinci və altıncı dilim daha az zövq verir, hətta doyduqdan sonra narahatlıq da yarada bilər.

Əhəmiyyəti:

- Bu qanun istehlakçıların davranışlarının izahında mühüm rol oynayır.
- Qiymət və tələbin formalaşmasında nəzəri əsas yaradır.
- Resursların optimal bölüşdürülməsi məsələlərində vacib baza prinsiplərindən biridir.

Gossenin II Qanunu – Resursların optimal bölgüsü:

Təsviri:

İnsan məhdud resursları (məsələn, pul) müxtəlif məqsədlər arasında elə şəkildə bölüşdürür ki, hər son xərclənən vahid (məsələn, 1 manat) bütün məhsullarda eyni marjinal fayda gətirir.

Başqa sözlə:

- İstehlakçı məhsullara pul xərcləyərkən onların gətirdiyi marjinal faydanı müqayisə edir.
- Əgər bir məhsulun marjinal faydası digərlərinə görə daha yüksəkdirsə, daha çox pul oraya yönəlir.
- Nəhayət, pul elə bölünür ki, bütün məhsullar üzrə marjinal fayda eyni olur.

Formul olaraq:

$MU_1/P_1 = MU_2/P_2 = \ldots = MU_n/P_n$

(Burada MU – marjinal fayda, P – qiymət)

Əhəmiyyəti:

- İstehlak nəzəriyyəsinin əsas təməlidir.

- Faydanın maksimumlaşdırılması üçün şəraitin izahını verir.
- Müasir mikroiqtisadi modellərin (xüsusilə fayda maksimumlaşdırma və büdcə məhdudiyyəti modellərinin) baza prinsiplərini təşkil edir.

Nəticə:

Gossenin hər iki qanunu fərdi istehlak qərarlarının rasionallığını, fayda əsaslı davranışın təbiətini və resursların effektiv bölüşdürülməsi prinsiplərini izah edən ilkin nəzəri əsasları təşkil edir. Hərçənd ki, Gossenin ideyaları onun dövründə yetərincə tanınmamışdı, sonradan Cevons, Menger və Valras kimi marjinalistlər tərəfindən yenidən kəşf olundu və müasir mikroiqtisadiyyata böyük təsir göstərdi.

43. Marjinalizmin İngiltərə məktəbinin nümayəndəsi Cevonsun iqtisadi nəzəriyyələri haqqında məlumat verin

XIX əsrin ikinci yarısında iqtisadi fikir tarixində mühüm dönüş yaradan marjinalizm cərəyanı üç əsas mərkəzdə – İngiltərə, Avstriya və İsveçrədə – müstəqil şəkildə yaranmışdı. İngiltərədə bu cərəyanın əsas nümayəndəsi Uilyam Stenli Cevons (William Stanley Jevons, 1835–1882) olmuşdur. O, marjinal fayda nəzəriyyəsinin qurucularından biri hesab olunur və mikroiqtisadi təhlildə riyazi metodlardan istifadənin banilərindəndir.

Cevonsun iqtisadi nəzəriyyələrinin əsas məzmunu:

1.Marjinal fayda (utility) anlayışının izahı

Cevons iqtisadi qərarların əsasını insanın fayda əldə etmək istəyi ilə izah edir. Onun fikrincə:

- İstehlakçının verdiyi qərarlar onun məhsuldan əldə etdiyi faydaya əsaslanır.
- Lakin fayda məhsulun hər əlavə vahidində azalır, bu da azalan marjinal fayda qanunu ilə izah olunur.

“İqtisadiyyat elmi, fayda və əziyyətin hesablanmasına əsaslanmalıdır” – deyə Cevons qeyd edirdi.

2.Qiymətlərin formalaşması və fayda

Cevons qiymətlərin formalaşmasının əsasını subyektiv dəyər və marjinal fayda ilə əlaqələndirir. O, malın bazar qiymətini alıcının həmin mala verdiyi sonuncu fayda səviyyəsi ilə əsaslandırır. Yəni, qiymət insanların o mala nə qədər ehtiyac hiss

etdiklərini əks etdirir.

3.Əmək-dəyər nəzəriyyəsinin tənqidi

Cevons klassik iqtisadçılardan fərqli olaraq, malların dəyərinin onlara sərf olunan əmək miqdarına görə yox, onların gətirdiyi fayda və nadirliyə görə formalaşdığını iddia edirdi. Bu, klassik nəzəriyyəyə qarşı mühüm bir çevriliş idi.

4.Riyazi metodların tətbiqi

O, iqtisadi hadisələrin daha dəqiq və obyektiv analiz olunması üçün riyazi modellərdən istifadəni önə çəkmişdir. Onun "Political Economy" adlı əsərində qrafiklər və tənliklər vasitəsilə təhlil aparılmışdır ki, bu da sonradan müasir mikroiqtisadiyyatda standart hal aldı.

Əsərləri və təsiri:

Ən məşhur əsəri – "The Theory of Political Economy" (1871) – marjinalizm tarixində dönüş nöqtəsi sayılır. Bu əsərdə o, fayda anlayışını iqtisadi analizə gətirmiş və faydanın ölçülə biləcəyini iddia etmişdir.

Nəticə:

Cevonsun nəzəriyyələri ilə klasik iqtisadiyyatda hökm sürən obyektiv dəyər nəzəriyyəsi tənqid olundu və yerini fərdi qərarlara, subyektiv ehtiyaclara və marjinal faydaya əsaslanan modellərə verdi. Bu yanaşma mikroiqtisadiyyatın əsasını təşkil etdi və onun tətbiqləri qiymət nəzəriyyəsi, istehlakçı davranışı, bazar mexanizmi sahələrində yeni analiz metodlarının inkişafına yol açdı.

---

44. Marjinalizmin riyazi məktəbinin nümayəndələrinin tədqiqatlarının xüsusiyyətlərini açıqlayın

Marjinalizmin inkişafında mühüm rola malik olan istiqamətlərdən biri riyazi məktəb idi. Bu məktəbin nümayəndələri iqtisadi proseslərin və qanunların riyazi modellər, tənliklər və funksiyalarla izah edilməsinin mümkün olduğunu sübut etdilər. Riyazi məktəbin baniləri arasında Leon Valras (Fransa/İsveçrə), Vilfredo Pareto (İtaliya) və Antoine Augustin Cournot (Fransa) kimi tanınmış iqtisadçılar vardır.

Riyazi məktəbin əsas xüsusiyyətləri:

1.Ümumi tarazlıq nəzəriyyəsi (Leon Valras)

Valras marjinalist yanaşmanı bazarlararası əlaqə və qarşılıqlı asılılıq prinsipinə əsaslandıraraq, ümumi iqtisadi tarazlıq modelini yaratmışdır. Onun fikrincə:

- Müxtəlif bazarlar (əmtəə, əmək, kapital və s.) birləşmiş şəkildə tarazlığa gəlir.
- Hər bazarda qiymət təklif və tələbin tarazlandığı nöqtədə formalaşır.
- Bu tarazlıq riyazi tənliklər sistemi ilə təsvir oluna bilər.

Valras matematik yanaşmanı iqtisadi təhlildə əsas alət kimi tətbiq edən ilk iqtisadçılardan biri olmuşdur.

2.Pareto səmərəliliyi və optimal bölgü (Vilfredo Pareto)

Pareto iqtisadi rifahın optimal bölgüsü üçün ölçülə bilən meyarlar irəli sürmüşdür. Onun əsas prinsipi:

- Bir fərdin rifahı artırıla bilərsə və bu, digər şəxsin rifahını azaltmırsa, o dəyişiklik Pareto səmərəli sayılır.

Pareto, eyni zamanda faydanın kəmiyyətcə ölçülməsinin qeyri-mümkünlüyünü iddia edərək ordinal fayda funksiyasını təklif etmişdir.

3.Riyazi modellərlə davranış təhlili (A.A. Cournot)

Cournot monopoliya və duopoliya bazarlarında qiymət və istehsal qərarlarının təhlilində riyazi yanaşmanı tətbiq etmişdir. Onun modelləri Cournot rəqabəti adlanan konsepsiyanın əsasını təşkil edir.

4.Differensial hesablamaların tətbiqi

Riyazi məktəb iqtisadi dəyişkənlikləri, sərhədi meylləri, maksimum və minimum hallarını analiz etmək üçün differensial tənliklər və funksional analiz metodlarını geniş istifadə edirdi. Bu, iqtisadiyyatda marjinal anlayışların – marjinal fayda, marjinal məhsuldarlıq, marjinal xərc – dəqiq ölçülməsinə imkan yaratdı.

Əhəmiyyəti:

- Riyazi məktəb iqtisadi qanunları obyektiv şəkildə modeləşdirməyə və sübut etməyə çalışdı.
- Onlar iqtisadiyyatı elmi dəqiqliklə öyrəniləcək sahə kimi qəbul etdilər.
- Bu məktəbin ideyaları müasir riyazi iqtisad və oyun nəzəriyyəsinin əsaslarını yaratdı.
- Eyni zamanda mikroiqtisadi modellər, tarazlıq təhlili və optimal qərar nəzəriyyəsinin inkişafına yol açdı.

Nəticə:

Marjinalizmin riyazi məktəbi iqtisadi hadisələri formallaşdıraraq elmi əsaslandırma səviyyəsinə gətirmiş, iqtisadiyyatın riyaziyyatla qovuşmasına zəmin yaratmışdır. Onların tədqiqatları sayəsində müasir iqtisad nəzəriyyəsi analitik və sistematik səviyyədə inkişaf etmiş, iqtisadi modellər və funksional analiz bu elmin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

45. Sosial-iqtisadi təlimin məzmununu açıqlayın və utopik fikirlərini göstərin

Sosial-iqtisadi təlim — iqtisadi və ictimai həyatın təşkili, siniflərarası münasibətlər, ədalətli gəlir bölgüsü və insan rifahının təmin olunması ilə bağlı nəzəri baxışlar sistemidir. Bu təlim, xüsusilə sənaye inqilabının doğurduğu sosial ədalətsizliklər fonunda meydana çıxmış və ictimai quruluşun dəyişməsinə dair müxtəlif alternativlər irəli sürmüşdür. Bu baxışlar arasında utopik sosializm mühüm yer tutur.

Sosial-iqtisadi təlimin mahiyyəti

Sosial-iqtisadi təlimlər bir cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu və sosial təbəqələşməni tənqid etməklə yanaşı, alternativ sistemlər təklif edir. Onların əsas qayəsi sosial ədalət, əməkdaşlıq, həmrəylik və mülkiyyətin bərabər bölüşdürülməsi kimi prinsiplərə əsaslanır. Buraya həm tənqidi baxışlar (kapitalizmə qarşı), həm də yeni cəmiyyət modeli qurmaq arzusu daxildir.

Utopik sosializmin əsas nümayəndələri və ideyaları

Utopik sosializm – XIX əsrin əvvəlində formalaşan və gələcəkdə daha ədalətli cəmiyyət qurmaq arzusu ilə yaşayan nəzəriyyəçilərin fikirlərini ifadə edir. Bu cərəyanın əsas nümayəndələri:

1.Anri Sen-Simon (Fransa)

- Cəmiyyəti təşkilatlandırılmış istehsal sistemləri ilə idarə etmək istəyirdi.
- Ruhani siniflərin əvəzinə istehsalçı siniflərin (sənayeçilər, işçilər, fermerlər) rəhbərliyi altında cəmiyyətin idarə olunmasını təklif edirdi.
- Elm və texnologiyanın inkişafı ilə əmək məhsuldarlığının və sosial rifahın artacağına inanırdı.

2.Şarl Furiye

- Cəmiyyətin inkişafını mərhələlərə bölmüş və gələcəkdə “harmonik cəmiyyət” adlandırdığı utopik quruluşun yaranacağını proqnozlaşdırmışdır.

- “Falanster” adlı əmək və yaşayış birliyi yaratmaq ideyasını irəli sürmüş, burada insanlar könüllü əmək əsasında birlikdə yaşayır və çalışırdılar.

3.Robert Ouen (İngiltərə)

- Sənayeçi və işçi sinfi arasındakı uçurumu aradan qaldırmaq üçün əmək birlikləri və kooperativlər yaratmağa çalışmışdır.
- Uşaq əməyinə qarşı çıxmış, təhsilin əhəmiyyətini vurğulamışdır.
- ABŞ-da “New Harmony” adlı utopik kommunal yaşayış layihəsini reallaşdırmağa cəhd etmişdir.

Utopik fikirlərin ümumi cəhətləri:

- İdeal, sinifsiz və bərabərlik üzərində qurulmuş cəmiyyət təsəvvürü;
- Sülh, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım prinsipləri;
- Əmək bölgüsü və əmək məhsulunun bərabər bölüşdürülməsi;
- Əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və təhsilin hər kəs üçün əlçatan olması.

Nəticə:

Utopik sosialistlər kapitalist sistemin doğurduğu ədalətsizlikləri dərk etmiş və buna qarşı mübarizə aparmağa çalışmışlar. Onlar real iqtisadi-siyasi alətlərin yoxluğuna görə cəmiyyətin dəyişməsini idealist təsəvvürlərlə izah etsələr də, K. Marks və marksistlər onların ideyalarını daha elmi əsaslarla davam etdirmişlər. Lakin utopik sosializm sosializm və kommunizm ideyalarının ilkin pilləsi olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

---

46. K. Marksın “Kapital” əsərinin tədqiqat predmeti haqqında məlumat verin və elmi sistemini izah edin

Karl Marksın əsas əsəri olan “Kapital” (1867) elmi sosializmin və marksist iqtisadi nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Əsərdə məqsəd yalnız iqtisadi hadisələri izah etmək deyil, həm də kapitalist cəmiyyətin mahiyyətini, mexanizmlərini və daxili ziddiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır.

Tədqiqat predmeti:

“Kapital” əsərinin əsas tədqiqat predmeti – kapitalist istehsal üsulu və onun təzahür etdiyi ictimai münasibətlər sistemidir. Marks bu əsərdə:

- Kapitalın yaranma mənbəyini;
- Əmək və dəyər münasibətlərini;
- Artıq dəyərin mahiyyətini;
- Kapitalın dövriyyəsi və yığımını;

- Kapitalizmin daxili böhranlarını;

tədqiq edir və bunu tarixi və dialektik materializm metodologiyası ilə aparır.

Elmi sistemin əsas elementləri:

1.Əmək-dəyər nəzəriyyəsi

Marks klassik iqtisadçıların əmək-dəyər nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək iddia edir ki, malın dəyərini ona sərf olunan ictimai zəruri əmək müəyyən edir. Əmək, hər cür dəyərin yeganə mənbəyidir.

2.Artıq dəyər nəzəriyyəsi

Marksın ən mühüm töhfəsi artıq dəyər nəzəriyyəsidir. Onun fikrincə:

- İşçi öz əməyinin qarşılığında yalnız yaşamaq üçün lazım olan əmək haqqını alır;
- Lakin istehsal etdiyi məhsulun dəyəri onun əmək haqqını aşır – bu fərq artıq dəyər adlanır;
- Bu artıq dəyər kapitalistin mənfəətidir və işçinin istismarının əsas formasıdır.

3.Kapitalın yığımı və dövriyyəsi

Marks kapitallaşmanı iki mərhələdə təhlil edir:

- İlkin yığım – tarixən zorakılıqla, torpaqdan qoparma, mülklərin müsadirəsi ilə həyata keçib;
- Gündəlik yığım – artıq dəyərin mənimsənilməsi nəticəsində kapitalın böyüməsi;

Kapitalın dövriyyəsi 3 mərhələdə həyata keçir: pul əmtəə istehsal yeni məhsul yeni pul (artıq dəyər daxil olmaqla).

4.İqtisadi böhran və ziddiyyətlər

Marks kapitalist sistemin daxili ziddiyyətlərinin (əmək və kapital, istehsal və istehlak arasındakı uyğunsuzluq) böhranlara səbəb olduğunu izah edir. O göstərir ki, bu böhranlar kapitalizmin dağılmasına və yeni, sosialist cəmiyyətin yaranmasına gətirib çıxaracaq.

Metodologiya:

Marks öz təhlilində dialektik və tarixi materializm metodlarından istifadə edir. O, cəmiyyətin inkişafını maddi istehsalın inkişafı ilə izah edir və tarix boyu sinfi mübarizəni əsas hərəkətverici qüvvə kimi qəbul edir.

Nəticə:

“Kapital” əsəri yalnız iqtisadi nəzəriyyə deyil, həm də cəmiyyətin və tarixin fəlsəfi izahıdır. Karl Marks bu əsərdə kapitalist sistemin elmi tənqidini verir, onun istismar mexanizmini açır və yeni cəmiyyət modeli – sosializmin elmi əsaslarını qoyur. Bu əsər dünya iqtisadi fikir tarixində inqilabi mərhələ hesab olunur və bu gün də aktual təhlil mənbəyi kimi istifadə olunur.

47. Kapitalist istehsalının keçiciliyi və sosializmin iqtisadi əsasları haqqında Marks təlimini izah edin

Karl Marksın təlimində kapitalist istehsal üsulunun keçici xarakteri və onun yerini sosialist istehsal üsuluna verməsi ideyası mərkəzi yer tutur. O, tarixə tarixi materializm prizmasından baxır və bütün ictimai-iqtisadi formasiya növlərinin müəyyən mərhələdə inkişaf etdiyini, ziddiyyətlərlə üzləşdiyini və nəhayət, daha yüksək bir ictimai formasiya ilə əvəz olunduğunu izah edir. Marksın bu yanaşması kapitalist quruluşun da daimi deyil, tarixi baxımdan keçici olduğunu əsaslandırır.

Kapitalist sistemin keçiciliyi

Marks kapitalizmi istehsalın inkişafında tarixi zəruri pillə kimi qiymətləndirir. O, bu sistemin:

- İstehsal güclərinin sürətlə inkişafına;
- Bazar münasibətlərinin qlobal xarakter almasına;
- Elmi-texniki tərəqqinin güclənməsinə səbəb olduğunu qəbul edir.

Lakin eyni zamanda o göstərir ki, bu sistem daxili ziddiyyətlərlə (kapital və əmək arasında mübarizə, böhranlar, işsizliyin artması, gəlirin qeyri-bərabər bölünməsi və s.) doludur. Bu ziddiyyətlər kapitalizmin öz içində böyüyür və nəticədə sistem özünü tükəndirir.

Tarixi zərurət və keçid mərhələsi

Marksın fikrincə, sinfi cəmiyyətlərin təkamülü ibtidai icma köləlik feodalizm

kapitalizm sosializm kommunizm ardıcıllığı ilə baş verir. Kapitalizmin mütləq və son mərhələ olmaması, onun sosializmə keçidi tarixi zərurət kimi təqdim olunur.

Bu keçid üçün obyektiv və subyektiv şərtlər lazımdır:

- Obyektiv şərtlər: istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi, kapitalist sistemin böhranları, istehsal vasitələrinin cəmiyyətin az bir hissəsi tərəfindən mənimsənilməsi.
- Subyektiv şərtlər: fəhlə sinfinin sinfi şüurunun yüksəlməsi, təşkilatlanması və siyasi inqilab.

Sosializmin iqtisadi əsasları

Marks sosializmi – istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyəti əsasında qurulan və artıq dəyərin mənimsənilmədiyi, insanların ehtiyaclarının əsas götürüldüyü sistem kimi izah edir. Sosializmin əsas xüsusiyyətləri:

- İstehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyəti – fabriklər, zavodlar, torpaq və sair xalqın ümumi istifadəsində olur.
- Planlı iqtisadiyyat – iqtisadi proseslər bazar vasitəsilə deyil, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyən mərkəzi plan üzrə tənzimlənir.
- Əmək haqqı və gəlirin ədalətli bölgüsü – artıq dəyər fərdi mənfəət üçün deyil, ümumi rifah üçün istifadə olunur.
- İşsizliyin aradan qalxması və hər kəsin əmək hüququnun təmin olunması.
- Təhsilin, səhiyyənin və sosial təminatın dövlət tərəfindən təmin edilməsi.

Nəticə

Karl Marks kapitalist sistemin inkişafı və dağılmasını tarixi zərurət kimi qiymətləndirmiş və bu sistemin yerini sosializmə verəcəyini elmi əsaslarla izah etmişdir. Onun fikrincə, kapitalizm öz içində daşıdığı ziddiyyətlərlə məhvə məhkumdur, sosializm isə bu ziddiyyətləri aradan qaldıran daha ədalətli və bərabər sistem olacaqdır.

48. K. Marksın izafi dəyər nəzəriyyəsi, təkrar istehsal və reallaşma nəzəriyyəsi haqqında məlumat verin

Karl Marksın iqtisadi təlimində əsas anlayışlardan biri izafi dəyər (artıq dəyər) nəzəriyyəsidir. Bu anlayış, kapitalist sistemin istismar mexanizmini izah edən əsas elementdir və onun əsəri olan “Kapital” əsərinin mərkəzində dayanır.

İzafi dəyər nəzəriyyəsi

İzafi dəyər – işçinin öz əmək haqqının əvəzindən artıq istehsal etdiyi dəyərdir və bu fərq kapitalist tərəfindən mənimsənilir. Marksın fikrincə:

- İşçi gündə 8 saat işləyirsə, bunun 4 saatı öz əmək haqqını "qazanmaq" üçün, qalan 4 saatı isə kapitalist üçün izafi dəyər yaradır.
- Kapitalistin mənfəəti məhz bu izafi dəyərin mənimsənilməsinə əsaslanır.

İzafi dəyər iki yolla artırılır:

1. Absolyut izafi dəyər – işçinin iş vaxtı uzadılaraq.
2. Nisbi izafi dəyər – əmək məhsuldarlığının artırılması ilə, işçinin əmək haqqını azaltmadan daha çox dəyər istehsal etdirmək.

Təkrar istehsal nəzəriyyəsi

Marks kapitalist istehsalının təkrar istehsal mexanizmini də təhlil etmişdir. Təkrar istehsal – cəmiyyətin bir istehsal dövründə istehsal etdiyi məhsulu istifadə edib, növbəti dövrdə yenidən eyni və ya artan həcmdə istehsal prosesinə daxil etməsidir.

İki növ təkrar istehsal var:

1. Sadə təkrar istehsal – istehsal eyni həcmdə təkrarlanır.
2. Genişlənən təkrar istehsal – artıq dəyərin bir hissəsi kapitala çevrilərək daha çox istehsal vasitəsi alınır, nəticədə iqtisadi artım baş verir.

Marks təkrar istehsal prosesində istehsal vasitələrinin və istehlak mallarının necə paylandığını və bu bölgünün cəmiyyətin sinifləri arasında münasibətə necə təsir etdiyini izah etmişdir.

Reallaşma nəzəriyyəsi

Marksın reallaşma nəzəriyyəsi istehsal olunmuş məhsulun bazarda satılıb-satılmaması məsələsini əhatə edir. Onun fikrincə:

- Kapitalist istehsalın əsas məqsədi – artıq dəyəri reallaşdırmaq, yəni məhsulu sataraq mənfəət əldə etməkdir.
- Lakin istehsal ilə istehlak arasında uyğunsuzluq, bazarda artıq məhsul yaradaraq böhranlara səbəb olur.
- İşçilər istehsal etdikləri məhsulun hamısını ala bilmədikləri üçün bazar tələb çatışmazlığı ilə üzləşir.

Bu fikir onun kapitalizmin böhran xarakterli olması tezisi ilə üst-üstə düşür.

Reallaşma problemi – kapitalizmin daxili ziddiyyətlərindən biridir və sistemin tənəzzülünün əsas səbəblərindəndir.

Nəticə

Marksın izafi dəyər nəzəriyyəsi kapitalist mənfəətinin mənbəyini elmi şəkildə izah edir. Təkrar istehsal və reallaşma anlayışları isə kapitalizmin inkişaf dinamikasını və niyə vaxtaşırı böhranlar yaşadığını əsaslandırır. Bu üç anlayış onun iqtisadi sisteminin əsas sütunlarıdır və Marksın kapitalizmə qarşı fundamental tənqidinin bünövrəsini təşkil edir.

49. F. Engelsin “Anti-Dürinq” əsərində iqtisad elminin predmeti haqqında fikirlərini izah edin

Friedrich Engelsin “Anti-Dürinq” əsəri XIX əsrin ikinci yarısında yazılmış, sosialist elmi baxışların, xüsusilə marksizmin fəlsəfi, iqtisadi və siyasi əsaslarını müdafiə edən mühüm əsərlərdən biridir. Engels bu əsərdə əsasən E.Dürinqin qeyri-elmi sosializm və iqtisadiyyata dair fikirlərini tənqid edir, eyni zamanda marksist iqtisadiyyatın mahiyyətini və iqtisad elminin predmetini elmi şəkildə açıqlayır.

İqtisad elminin predmeti: Engelsin izahı

Engelsin fikrincə, iqtisad elmi yalnız fərdi təsərrüfatçılığın və ya bazarda qiymət mexanizminin araşdırılması deyil, ümumilikdə cəmiyyətin iqtisadi quruluşunun və istehsal münasibətlərinin tədqiqidir. O göstərir ki, iqtisadiyyat:

- İnsanın təbiətlə və digər insanlarla olan istehsal münasibətlərinin sistemidir;
- Müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli iqtisadi sistemlər (köləlik, feodalizm, kapitalizm) mövcud olmuşdur;
- Hər bir sistemin daxili ziddiyyətləri olur və bunlar son nəticədə ictimai dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Engelsin elmi yanaşması və metodologiyası

Engels iqtisadi münasibətlərin tarixi inkişafını əsas götürür. O, Dürinqin idealist və abstrakt yanaşmasını tənqid edərək iqtisad elminin dialektik və materialist metod əsasında izah olunmasının vacibliyini vurğulayır. Onun fikrincə:

- İqtisadi qanunlar dəyişməz, əbədi deyil – tarixi xarakter daşıyır;
- Hər bir iqtisadi sistem özündə sinfi ziddiyyətlər daşıyır və bu ziddiyyətlər onun dəyişməsinə səbəb olur;
- Kapitalizm də belə bir sistemdir – onun ziddiyyətləri (kapital və əmək,

mənfəət və əmək haqqısı) nəticədə sosializmə keçidi doğuracaqdır.

“Anti-Dürinq” əsərinin töhfəsi

Engels bu əsərdə iqtisadiyyatla bağlı aşağıdakı anlayışları da elmi şəkildə təhlil edir:

- Məhsul istehsalının ictimai xarakteri, lakin mülkiyyətin fərdi olması;
- Kapitalistlərin mənfəəti – artıq dəyərin mənimsənilməsi formasında yaranır;
- Sosializm – istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyətə keçməsi ilə daha ədalətli bir sistemin qurulmasıdır.

Nəticə

“Anti-Dürinq” Engelsin yalnız fəlsəfi deyil, iqtisadi sahədə də dərin biliklərə malik olduğunu göstərir. O, bu əsərində iqtisad elminin predmetini cəmiyyətin tarixi inkişafı kontekstində izah edir və iqtisadiyyatın yalnız rəqəmlərdən və bazar proseslərindən ibarət olmadığını, əksinə, sinfi münasibətlər və ictimai dəyişikliklərin təməlində dayandığını əsaslandırır.

50. F. Listin milli sistemi haqqında məlumat verin və məhsuldar qüvvələr, iqtisadi inkişafın mərhələləri, proteksionizm, ticarət azadlığı nəzəriyyələrini izah edin

Friedrich List (1789–1846) Alman iqtisadi düşüncəsində əhəmiyyətli yer tutan, “Milli iqtisadiyyat sistemi” nəzəriyyəsinin banisi hesab edilən alman iqtisadçısıdır. Onun əsas ideyaları klassik iqtisadçılar – xüsusən Adam Smitin azad ticarət nəzəriyyəsinə qarşı yönəlmiş və daha çox dövlətin müdaxiləsini müdafiə edən sistemli baxışlardır.

“Milli sistem” nəzəriyyəsi

Listin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı spesifik və tarixi şəraitdən asılı olaraq formalaşır. Buna görə də iqtisadi siyasət vahid və ümumi qaydalarla deyil, hər bir ölkənin xüsusi inkişaf mərhələsi və potensialına uyğun müəyyən edilməlidir. Bu yanaşmaya o “milli sistem” adını verir.

Məhsuldar qüvvələr nəzəriyyəsi

Listin nəzəriyyəsində əsas mərkəzdə məhsuldar qüvvələr anlayışı durur. O, iqtisadi inkişafın əsas şərti kimi yalnız kapitalı, istehsal həcmini deyil, həm də:

- Təhsil və elm səviyyəsini,
- Texniki bilikləri,

- İşçi qüvvəsinin ixtisaslaşmasını,
- Daxili bazarın inkişafını,
- Nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərini

məhsuldar qüvvələrin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir.

Ona görə bir ölkənin iqtisadi qüdrəti onun bugünkü sərvəti ilə deyil, bu sərvəti yaratmaq gücü – yəni məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür.

İqtisadi inkişafın mərhələləri

F. List iqtisadi inkişafı beş mərhələyə bölür:

1. Yabanı (vəhşi) vəziyyət – iqtisadi fəaliyyətlərin çox az olduğu dövr.
2. Keçid dövrü – əkinçilik və sadə sənətkarlıq inkişaf edir.
3. Kənd təsərrüfatı dövrü – əsas iqtisadi fəaliyyət əkinçilikdir.
4. Kənd təsərrüfatı və sənaye dövrü – sənaye fəaliyyətləri başlayır.
5. Kənd təsərrüfatı, sənaye və ticarət dövrü – yüksək məhsuldarlıq və iqtisadi ixtisaslaşma mövcuddur.

Listə görə ticarət azadlığı yalnız bu son mərhələdə mümkün və faydalıdır.

Proteksionizm və ticarət azadlığı

F. List proteksionizmi – yəni dövlətin xarici rəqabətə qarşı milli sənayeni qorumasını – mütləq vacib sayır. O yazır ki:

“Azad ticarət yalnız güclülər üçündür. Zəif ölkələr öz sənayesini qorumaq üçün gömrük tarifləri ilə müdafiə olunmalıdır.”

Listin fikrincə:

- Yeni sənaye sahələrinin inkişafı üçün dövlət müdafiəsi zəruridir;
- Gömrük rüsumları daxili sənayeni möhkəmləndirir və rəqabətə hazırlayır;
- Əgər inkişaf etməkdə olan ölkə azad ticarətə girərsə, inkişaf etmiş ölkələrlə rəqabət edə bilməyəcək və asılı vəziyyətə düşəcək.

Bu baxımdan Listin yanaşması klassik azad bazar nəzəriyyəsinə qarşı tarixi və milli maraqlar yönümlü yanaşmadır.

Nəticə

Friedrich Listin milli iqtisadiyyat sistemi ölkələrin iqtisadi siyasətinin vahid modellərlə deyil, milli və tarixi reallıqlara uyğun formalaşdırılmalı olduğunu göstərir. Onun məhsuldar qüvvələr nəzəriyyəsi, inkişaf mərhələləri, proteksionizmə üstünlük verməsi, azad ticarətə şərti yanaşması müasir iqtisadiyyat siyasətçilərinə də hələ aktuallığını qoruyur.

51. İlkin Alman tarixi məktəbinin metodoloji prinsiplərini şərh edin və əmək-dəyər nəzəriyyəsinə münasibətləri haqqında məlumat verin

İlkin Alman tarixi məktəbi XIX əsrin ortalarında meydana çıxmış və klassik iqtisadi məktəbin ümumiləşdirici, abstrakt və riyazi yanaşmalarına qarşı çıxaraq tarixi və empirik əsaslara söykənən iqtisadi düşüncəni müdafiə etmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri iqtisadi hadisələrin konkret dövr, mədəniyyət, coğrafiya və sosial struktur kimi faktorlarla sıx bağlı olduğunu vurğulamış və iqtisadi nəzəriyyələrin yalnız tarixi şərtlər daxilində başa düşülməsinin mümkün olduğunu iddia etmişlər.

Metodoloji prinsipləri

İlkin Alman tarixi məktəbinin əsas metodoloji prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Tarixi kontekstə əsaslanmaq

   İqtisadi hadisələrin və nəzəriyyələrin analizi yalnız konkret tarixi şəraitdə mümkün və mənalı hesab olunur. Onlar iqtisadi qanunların universal deyil, şərti və tarixi dəyişkən olduğunu düşünürdülər.

2. Empirik təhlil

   İqtisadiyyatda abstrakt modellərin əvəzinə faktlara, statistika və müşahidələrə əsaslanan təhlil ön plana çəkilirdi. Nümayəndələr iqtisadi reallıqları təcrübə və müşahidə yolu ilə öyrənməyi üstün tuturdular.

3. Multidisiplinar yanaşma

   İqtisadi hadisələr sosiologiya, tarix, hüquq və siyasətlə qarşılıqlı şəkildə izah edilməlidir. Bu səbəbdən iqtisadçılar yalnız iqtisadi deyil, sosial və siyasi münasibətləri də nəzərə alırdılar.

4. İnkişaf yanaşması

   İqtisadi sistemlər və qurumlar sabit deyil, inkişaf və dəyişmə prosesindədir. Məsələn, kənd təsərrüfatı cəmiyyətindən sənaye cəmiyyətinə keçid təkamül şəklində izah edilirdi.

Əmək-dəyər nəzəriyyəsinə münasibət

İlkin Alman tarixi məktəbi nümayəndələri klassik məktəbin – xüsusilə A. Smit və D. Rikardonun əmək-dəyər nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşmışdır. Onlar bu nəzəriyyənin:

- Həyatın çoxşaxəli iqtisadi reallıqlarını tam əks etdirmədiyini;
- Qiymətin yalnız əmək sərfi ilə müəyyən edilə bilməyəcəyini;
- Dəyərin sosial, psixoloji və tarixi faktorların təsiri altında formalaşdığını hesab edirdilər.

Bu səbəbdən əmək-dəyər nəzəriyyəsini sadələşdirilmiş və abstrakt bir konstruksiya kimi dəyərləndirirdilər. Onların fikrincə, bu cür ümumiləşdirilmiş izahlar əslində real iqtisadi həyatı dolğun əks etdirmir.

Əsas nümayəndələr

İlkin Alman tarixi məktəbinin əsas nümayəndələrinə Bruno Hildebrand, Wilhelm Roscher və Karl Knies daxildir. Onlar iqtisadiyyatı tarixi inkişaf mərhələləri üzrə tədqiq etmiş və cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi təkamülünü izah etməyə çalışmışlar.

Nəticə

İlkin Alman tarixi məktəbi iqtisadi təhlildə tarixi və empirik yanaşmanın vacibliyini irəli sürərək klassik məktəbin formal və universal modellərinə qarşı çıxmışdır. Onlar əmək-dəyər nəzəriyyəsini iqtisadi hadisələrin kompleksliyini nəzərə almayan bir model kimi qəbul etmiş, dəyərin daha çox sosial və tarixi konteksdə formalaşdığını əsaslandırmışlar. Bu yanaşmalar müasir institusional iqtisadiyyata keçid üçün zəmin yaratmışdır.

52. Alman tarixi məktəbin metodologiyasının xüsusiyyətlərini açıqlayın və klassik məktəbin metodologiyasından fərqli xüsusiyyətlərini göstərin

Alman tarixi məktəbi, XIX əsrdə İngiltərədə yaranmış klassik iqtisadi məktəbin universal, riyazi və normativ yanaşmalarına qarşı çıxaraq, iqtisadiyyatı tarixi, sosial və institusional kontekstdə təhlil etməyi əsas prinsip kimi irəli sürən elm istiqamətidir. Bu məktəb Almaniyanın sənayeləşmə və dövlət quruculuğu mərhələsində yaranmış və milli iqtisadi siyasətin elmi əsaslarını formalaşdırmaq məqsədi daşıyırdı.

Metodologiyanın əsas xüsusiyyətləri

1. Tarixi determinizm

   Alman tarixi məktəbi iqtisadi hadisələrin yalnız konkret tarixi zaman və məkan kontekstində başa düşülə biləcəyini vurğulayır. Qanunların ümumiləşdirilməsi əvəzinə, tarixi inkişaf mərhələlərinin təsviri üstünlük təşkil edir.

2. Empirik və deskriptiv yanaşma

   Əsaslandığı metodoloji baza müşahidə, tarixi sənədlərin analizi və təcrübə idi. Nəzəri modellər əvəzinə, real hadisələrin təsviri və təhlili aparılırdı.

3. İnstitusional yanaşma

   İqtisadi inkişaf, yalnız bazar və qiymət mexanizmləri ilə deyil, qanunlar, adətlər, mədəniyyət və dövlət strukturları ilə qarşılıqlı şəkildə izah olunurdu.

4. Multidisiplinar yanaşma

   Alman tarixi məktəbi iqtisadiyyatı tarix, hüquq, sosiologiya və siyasət ilə birgə tədqiq edirdi. Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyə sosial elmlərlə inteqrasiya olunurdu.

5. Milli inkişafın nəzəriyyəsi

   Hər bir xalqın iqtisadi inkişafı özünəməxsus yol keçir və bu inkişaf fərdi dövlət siyasətinə uyğun olmalıdır. Buna görə də azad bazar prinsipləri universal tətbiq oluna bilməz.

Klassik məktəblə fərqlər

Prinsip	Klassik məktəb	Alman tarixi məktəbi
Metod	Abstrakt, deduktiv	Tarixi, induktiv
Qanunlar	Universal iqtisadi qanunlar	Tarixi şəraitə bağlı iqtisadi qanunlar
İqtisadi subyekt	Homo economicus (rasional insan)	Mədəni və sosial varlıq kimi insan
Tədqiqat obyekti	Qiymət, istehsal, sərvət	Sosial-iqtisadi institutlar və tarix
Dəyərləndirmə	Neytral və obyektiv	Normativ və milli yönümlü

Nümayəndələr

- Wilhelm Roscher – iqtisadiyyatı tarixi mərhələlər üzrə izah etdi.
- Bruno Hildebrand – sosial və hüquqi amillərin təsirini vurğuladı.
- Karl Knies – iqtisadi hadisələrin ümumiləşdirilə bilməyəcəyini əsaslandırdı.

Nəticə

Alman tarixi məktəbi iqtisadi nəzəriyyədə tarixilik, institusional yanaşma və milli inkişaf faktorlarını mərkəzə çıxarmış, klassik məktəbin abstrakt və universal izahlarını tənqid etmişdir. Bu məktəb iqtisadi elmin daha realist və sosial yönümlü inkişafı üçün ciddi töhfələr vermiş, sonradan institusional iqtisadiyyat və sosial dövlət konsepsiyalarının əsasını qoymuşdur.

53. Zombartın təkamül ideyasının məzmununu açıqlayın və marksizm təliminin tənqidi və inkişaf haqqında fikirlərini izah edin

Verner Zombart (1863–1941) iqtisadi fikir tarixində alman sosioloq və iqtisadçı kimi tanınır və "Alman sosial məktəbi"nin tanınmış nümayəndələrindən biri hesab olunur. O, iqtisadi inkişafı təkamül formasında izah etməyə çalışaraq iqtisadi sistemləri yalnız iqtisadi qanunlarla deyil, həm də sosial, mədəni, dini və psixoloji faktorlarla izah edən bir yanaşma təklif etmişdir. Zombartın iqtisadi fikirlərində təkamül ideyası, kapitalizmin mənəvi-mədəni kökləri və marksizmin tənqidi xüsusi yer tutur.

Təkamül ideyasının məzmunu

Zombart iqtisadi sistemləri və kapitalizmi sabit və dəyişməz struktur deyil, müxtəlif mərhələlərlə inkişaf edən canlı bir sistem kimi qəbul edirdi. Onun təkamül ideyasının əsas məqamları aşağıdakılardır:

1. Kapitalizmin mərhələli inkişafı:

   Zombart kapitalizmi erkən (heroik) kapitalizm, yetkin kapitalizm və gec kapitalizm mərhələlərinə ayırır. Bu mərhələlərin hər biri müxtəlif sosial və psixoloji faktorların təsiri altında formalaşır.

2. Psixoloji və mədəni amillər:

   O, iqtisadi inkişafın yalnız maddi və texnoloji faktorlarla deyil, dini inanclar (xüsusilə protestant etikası), fərdi təşəbbüskarlıq, risk alma qabiliyyəti və mənfəət istəyi ilə də formalaşdığını iddia edir.

3. Tarixilik və fərdilik:

   Zombart hər bir iqtisadi modelin konkret tarixi və mədəni kontekstə bağlı olduğunu qəbul edir və universal iqtisadi qanunların tətbiqinin yanlış olduğunu bildirir.

Marksizmə münasibəti və tənqidi

Zombart uzun müddət Marksist yanaşmaya meyilli olsa da, sonralar bu baxışlardan uzaqlaşmış və onu tənqid etmişdir. Onun Marksizmə qarşı irəli sürdüyü əsas fikirlər bunlardır:

1. Tarixi determinizmin tənqidi:

   Marksizmdəki sinfi mübarizə və iqtisadi determinizm yanaşmasını dar və məhdud hesab etmişdir. Zombart üçün cəmiyyətin inkişafı yalnız sinfi mübarizə ilə izah oluna bilməz – burada mədəniyyət, din, iradə və mənəviyyat mühüm rol oynayır.

2. İnsan faktorunun önə çəkilməsi:

   Marksizmdə insan sadəcə istehsal və istehlak edən maddi varlıq kimi təqdim

olunur. Zombart isə insanın sosial, psixoloji və mənəvi tərəflərini də ön plana çəkir.

3. İqtisadi reduksionizmə qarşı çıxış:

   O, Marksist nəzəriyyədə hər şeyin iqtisadi əsaslarla izah edilməsini (iqtisadi bazis – üstqurum yanaşması) sadələşdirici və birxətli təkamül yanaşması kimi qiymətləndirirdi.

4. Kapitalizmin əxlaqi tərəflərinin izahı:

   Zombart kapitalizmin mənşəyini mənfəət instinktindən çox mədəni və dini faktorlar, xüsusilə protestant işgüzarlığı və rasional həyat tərzi ilə izah etməyə çalışırdı. Bu yanaşma sonralar M.Veberin əsərlərinə də təsir etmişdir.

Nəticə

Zombartın təkamül ideyası iqtisadiyyatın sosial və mədəni təməllərə əsaslandığını sübut etməyə çalışırdı. O, Marksizmin tarixi determinizmini və iqtisadi reduksionizmini tənqid edərək, iqtisadi inkişafın çoxşaxəli və dinamik proses olduğunu vurğuladı. Onun əsərləri müasir iqtisadi sosiologiyanın və institusional iqtisadın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

---

54. Alman sosial iqtisadi məktəbin metodologiyası haqqında məlumat verin

Alman sosial iqtisadi məktəbi, XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş və Alman tarixi məktəbinin davamı kimi formalaşmışdır. Bu məktəbin nümayəndələri iqtisadiyyatı yalnız bazar mexanizmi və istehsal faktorları ilə deyil, həm də sosial və institusional faktorlar, tarixi və mədəni kontekst daxilində araşdırmağın vacibliyini irəli sürmüşlər. Məktəbin əsas məqsədi iqtisadi siyasəti sosial yönümlü və ədalətli şəkildə formalaşdırmaq idi.

Metodologiyanın əsas xüsusiyyətləri

1. Empirik və tarixi-metodoloji yanaşma:

   Məktəb nümayəndələri iqtisadi hadisələri tarixi inkişaf zəncirində araşdırır və iqtisadi qanunların universal deyil, tarixə bağlı və dəyişkən olduğunu iddia edirdilər. Bu, iqtisadiyyatın yalnız nəzəri modellərlə deyil, real faktlar və müşahidələr üzərindən təhlilini nəzərdə tutur.

2. Sosial ədalət və etik prinsiplərin rolu:

   İqtisadiyyatın məqsədi təkcə məhsul və mənfəət istehsalı deyil, həm də əhalinin rifahının təmin edilməsi və sosial bərabərliyin qorunması olmalıdır. Bu səbəbdən sosial islahatlar və müdaxilələr əsas məsələlərdən idi.

3. İqtisadiyyat və dövlət əlaqəsi:

   Dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunu qəbul edirdilər. Bu yanaşma laissez-faire siyasətindən fərqli olaraq, aktiv dövlət müdaxiləsi və sosial

siyasətlərin tətbiqini əsaslandırırdı.

4. Multidisiplinar metod:

   Alman sosial məktəbi iqtisadiyyatın sosiologiya, hüquq, politologiya və tarix kimi elmlərlə qarşılıqlı təhlilini zəruri hesab edirdi.

5. Təkamül yanaşması:

   Cəmiyyət və iqtisadi sistemlər mərhələli şəkildə inkişaf edir, bu baxımdan hər bir iqtisadi model yalnız öz tarixi və sosial şəraitində izah oluna bilər.

Əsas nümayəndələr

- Verner Zombart – Kapitalizmin mənəvi köklərini və təkamülünü təhlil etdi.
- Lujo Brentano – Sosial qanunvericilik və əmək hüququ sahəsində önəmli töhfələr verdi.
- Adolf Wagner – "Wagner Qanunu" ilə dövlət xərclərinin artım meyillərini izah etdi.
- Gustav Schmoller – Empirik metodun əsas təbliğatçısı və sosial islahatların tərəfdarı idi.

Nəticə

Alman sosial iqtisadi məktəbinin metodologiyası iqtisadiyyatı sosial ədalət, tarixilik və dövlət müdaxiləsi kontekstində izah edir. Bu yanaşma klassik və neoklassik məktəblərin abstrakt, universal və sərbəst bazar yönümlü modellərinə qarşı bir alternativ təqdim edir. Məktəb sonralar sosial dövlət konsepsiyasının və institusional iqtisadi nəzəriyyənin əsasını təşkil etmişdir.

55. Kembric-Amerikan məktəbinin metodologiyasında iqtisadi liberalizm, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və dövlət müdaxiləsi haqqında fikirlərin izahı

Kembric-Amerikan məktəbi XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniya və ABŞ-da formalaşmış və klassik iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi ilə fərqlənən bir iqtisadi düşüncə məktəbidir. Bu məktəbin əsas nümayəndələri arasında Con Meynard Keyns, Arthur Pigou, John Hicks və digərləri var. Onlar iqtisadi liberalizmin sərt və dəyişməz prinsiplərinə qarşı çıxaraq iqtisadiyyatda dövlətin aktiv rolunu və iqtisadi tənzimləmələrin zəruriliyini vurğulamışlar.

İqtisadi liberalizmə münasibət

- Kembric-Amerikan məktəbi klassik və neoklassik iqtisadi liberalizmin sərbəst bazar iqtisadiyyatı konsepsiyasını əsaslı şəkildə tənqid etmişdir.
- Onların fikrincə, sərbəst bazar hər zaman özünü tənzimləyə bilmir və bazar iqtisadiyyatı müxtəlif qüsurlara (market failure) malikdir.

- Bu məktəb, xüsusilə, Keyns iqtisadiyyatı (Keynesian iqtisadiyyat) dövlət müdaxiləsinin və iqtisadi siyasətin mühüm olduğunu göstərdi.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

- Kembric məktəbinin nümayəndələri iqtisadiyyatın makroiqtisadi səviyyədə fəaliyyət göstərdiyini qəbul edir və iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün fiskal və monetar siyasətlərin tətbiqini əsaslandırırdılar.
- Onlar işsizlik, inflyasiya, iqtisadi böhran kimi problemlərin sərbəst bazar tərəfindən avtomatik həll olunmadığını göstərdilər.
- İqtisadiyyatın tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi dövriyyəni idarə etməsi, işsizliyin azaldılması, tələbin təşviqi və böhranların qarşısının alınması kimi funksiyaları əhatə edir.

Dövlət müdaxiləsi haqqında fikirlər

- Kembric-Amerikan məktəbi dövlətin iqtisadiyyata aktiv və məqsədyönlü müdaxiləsini vacib hesab edir.
- Dövlət, iqtisadi fəaliyyətlərdə bazar çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq, sosial ədaləti təmin etmək və uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləmək məqsədilə rolu artırmalıdır.
- Onlar sosial siyasətlərin tətbiqini, işsizliyin azaldılmasını və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasını müdafiə edirlər.
- Bu yanaşma iqtisadiyyatın həm mikro, həm də makro səviyyədə təhlükəsizliyinin və sabitliyinin qorunmasını hədəfləyir.

Nəticə

Kembric-Amerikan məktəbi iqtisadi liberalizmin sərt sərbəst bazar prinsipinə qarşı çıxaraq, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin və müdaxiləsinin zəruriliyini müdafiə etmişdir. Onların yanaşması XX əsrin iqtisadi siyasətinə, xüsusilə Böyük Depressiyadan sonra Keynes iqtisadiyyatının inkişafına təsir göstərmişdir.

56. A. Marşallın “İqtisad elminin prinsipləri” əsərinin tədqiqat predmeti və metodu haqqında məlumat

Alfred Marşall (1842–1924) — ingilis iqtisadçısı, neoklassik iqtisadiyyatın əsas qurucularından biri hesab olunur. Onun 1890-cı ildə nəşr olunan məşhur əsəri “İqtisad elminin prinsipləri” (Principles of Economics) iqtisadi nəzəriyyənin klassik və neoklassik elementlərini birləşdirərək elmi sistem halına gətirmişdir.

Tədqiqat predmeti

- Marşall iqtisadiyyatın tədqiqat predmetini insanların maddi ehtiyaclarının təmin olunması üçün istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak prosesləri kimi ümumi iqtisadi fəaliyyətdə görür.
- O, iqtisadiyyatı insan davranışları və qərarlarının öyrənilməsi, bazar mexanizmləri və qiymətlərin müəyyən olunması prosesləri kimi təqdim edir.
- Marşall üçün iqtisadiyyat həm mikro, həm də makro səviyyədə araşdırılmalı olan elmdir, amma əsas diqqət bazarlardakı tələb və təklifin qarşılıqlı təsirinə yönəlib.

Metodoloji yanaşma

- Marşall analitik və empirik metodları birləşdirərək iqtisadiyyatın öyrənilməsini təklif etmişdir.
- O, iqtisadi nəzəriyyədə "partial equilibrium" (qismən tarazlıq) metodundan istifadə etmiş, yəni hər bir bazarı ayrı-ayrılıqda təhlil etmişdir.
- Marşall insan davranışlarının iqtisadi nəticələrə təsirini psixoloji amillərlə (hisslər, seçimlər) izah etməyə çalışmış, iqtisadiyyatın insanların real həyatı və gündəlik fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu vurğulamışdır.
- O, iqtisadi qanunların abstraksiyalarla, ideal modellərlə yanaşı, real dünya şəraitinə tətbiq olunmasını da önəmli hesab etmişdir.

Əsas metod xüsusiyyətləri

1. Mikroiqtisadi fokus:

   Marşall əsasən ayrı-ayrı bazarlardakı tələb-təklif və qiymətlərin formalaşmasını araşdırırdı.

2. Tarazlıq konsepsiyası:

   Qiymətlərin bazar tarazlığı nəticəsində formalaşması ideyasını inkişaf etdirmişdir.

3. İnsan davranışlarına psixoloji yanaşma:

   İqtisadi qərarların yalnız rasionallıq deyil, həm də psixoloji faktorlarla təsirləndiyini qəbul etmişdir.

4. Qismən tarazlıq analizi:

   Bazarların hər biri ayrıca analiz olunur, digər bazarlar sabit qalır.

Nəticə

Alfred Marşallın "İqtisad elminin prinsipləri" əsəri neoklassik iqtisadiyyatın əsasını qoymuş, iqtisadiyyatın həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərini birləşdirən sistemli bir elmi yanaşma təqdim etmişdir. Onun metodu mikroiqtisadiyyatın inkişafına böyük təsir göstərmiş və iqtisadi qərarların insan davranışları kontekstində araşdırılmasına imkan yaratmışdır.

57. A. Marşallın neoklassik iqtisadi cərəyanın yaradıcısı kimi fikrinizi əsaslandırmaq

Alfred Marşall (1842–1924) neoklassik iqtisadiyyatın ən mühüm qurucularından biridir və onun əsərləri bu cərəyanın əsas sütunlarını qoymuşdur. Neoklassik iqtisadiyyat əsasən 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərində formalaşmışdır və Marşallın bu istiqamətdəki töhfələri onun bu sahədə lider mövqeyini təsdiq edir.

İlk növbədə, Marşallın əsəri — "İqtisad elminin prinsipləri" — bu sahənin fundamental əsərlərindən biridir və neoklassik iqtisadiyyatın əsas anlayışları, o cümlədən tələb və təklif qanunları, qiymətlərin bazar tarazlığında formalaşması, məhsuldar əmək, əlavə fayda (marjinal fayda) və digər anlayışları elmi sistem şəklində təqdim etmişdir. O, iqtisadi qərarların və bazar fəaliyyətlərinin təhlilində marjinalizm prinsiplərini tətbiq etmiş, bu da neoklassik cərəyanın mərkəzində dayanır.

Marşallın nəzəriyyəsində həmçinin mikroiqtisadiyyatın inkişafı əsas yer tutur. O, iqtisadiyyatı insan davranışlarının və bazar qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili vasitəsilə izah edir. Bu, neoklassik iqtisadiyyatın ən mühüm xüsusiyyətidir və Marşall bu yanaşmanı sistemləşdirmişdir.

Digər tərəfdən, Marşall iqtisadiyyatın təhlilində həm rasional seçimin, həm də psixoloji amillərin rolunu qəbul etmişdir. Bu isə klassik və əvvəlki iqtisadi məktəblərdən fərqli olaraq, insan faktorunun daha geniş və real aspektdə öyrənilməsini təmin etmişdir.

Nəticə olaraq, Marşallın iqtisadiyyatı elmi və sistemli şəkildə araşdırması, marjinal fayda anlayışını dərinləşdirməsi və mikroiqtisadi tədqiqatlara əsaslanması, onu neoklassik iqtisadi cərəyanın yaradıcısı kimi təsdiqləyir. Onun əsərləri 20-ci əsrdə iqtisadi nəzəriyyənin və siyasətin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

---

58. Amerikan məktəbinin banisi C. Klarkın iqtisadi dinamika, məhsuldarlıq həddi və məhsuldarlığın azalması nəzəriyyələrinin izahı

Clark Charles (1847–1938) — Amerika iqtisadçısı, Amerikan iqtisadi məktəbinin əsas nümayəndələrindən biridir. Onun iqtisadiyyatda dinamika, məhsuldarlıq və inkişaf nəzəriyyələri iqtisadi elmin inkişafında mühüm yer tutmuşdur.

İqtisadi dinamika nəzəriyyəsi üzrə Klark iqtisadiyyatı statik deyil, dinamik sistem kimi qiymətləndirmişdir. O, iqtisadi inkişafı və dəyişiklikləri anlamaq üçün iqtisadi proseslərin zamanla necə dəyişdiyini, istehsal qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin inkişafını nəzərdən keçirmişdir. Bu baxımdan, iqtisadiyyatın dəyişən və inkişaf edən bir sistem olduğunu vurğulamışdır.

Məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsi isə Klarkın iqtisadiyyatın böyüməsində əsas amillərdən biri kimi məhsuldarlığın limitlərini göstərməsi ilə bağlıdır. Onun fikrincə, hər bir iqtisadi fəaliyyətin məhsuldarlığı müəyyən həddə çatdıqdan sonra artımı zəifləyir və ya tamamilə dayanır. Bu məhdudiyyət iqtisadi inkişafın təbii sərhədlərini müəyyən edir.

Məhsuldarlığın azalması nəzəriyyəsi ilə Klark göstərir ki, istehsal amillərinin miqdarı artırıldıqda əvvəlcə məhsuldarlıq yüksəlir, lakin müəyyən nöqtədən sonra əlavə resursların faydası azalır. Bu, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin azalması, resursların effektivliyinin düşməsi kimi təzahür edir və iqtisadi tənəzzül və ya durğunluq dövrlərini izah edir.

Klarkın bu nəzəriyyələri iqtisadi inkişafın təhlilində mühüm metodoloji baza yaratmış və iqtisadiyyatın real dinamikasını anlamağa kömək etmişdir. O, həmçinin iqtisadi artımın məhdudiyyətlərini göstərərək, iqtisadi siyasətin və planlamanın önəmini vurğulamışdır.

---

59. C. Keynsin makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsinin məzmunu və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyi

John Maynard Keynes (1883–1946) — müasir makroiqtisadiyyatın banisi sayılır və onun nəzəriyyələri XX əsrin iqtisadi siyasətinin formalaşmasına dərin təsir göstərmişdir. Keynesin makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsi xüsusilə Böyük Depressiyadan sonra iqtisadi böhranların öhdəsindən gəlmək üçün dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini vurğulamışdır.

Keynsin makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsinin əsas məzmunu iqtisadi fəaliyyətin ümumi səviyyəsini (ümumi tələb və ümumi təklif) makro səviyyədə idarə etməkdir. O, sərbəst bazar iqtisadiyyatının böhran və işsizlik kimi problemləri avtomatik olaraq həll edə bilməyəcəyini göstərmişdir. Keynesə görə, iqtisadiyyatda ümumi tələb səviyyəsinin azalması işsizliyə və istehsalın düşməsinə səbəb olur.

Keyns, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün vacib hesab etmişdir. Bu müdaxilə, xüsusilə iqtisadi tənəzzül dövrlərində, dövlətin fiskal siyasət (xərcləmə və vergi siyasəti) və monetar siyasət vasitəsilə ümumi tələbə təsir etməsini nəzərdə tutur. Dövlət sərmayələri artırmaqla işsizliyi azalda, istehsalı stimullaşdıra və iqtisadi artımı bərpa edə bilər.

Keyns həmçinin “azad bazar iqtisadiyyatında özünü tənzimləmə mexanizmlərinin çatışmazlığı” ideyasını ortaya qoymuşdur. O, sərbəst bazarın bəzən uzun müddətli işsizliyə və resursların səmərəsiz istifadəsinə gətirib çıxardığını vurğulamışdır. Bu səbəbdən dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi istiqamətli və planlı olmalı, iqtisadiyyatın

tənzimlənməsində aparıcı rol oynamalıdır.

Nəticədə, Keynesin makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsi iqtisadiyyatda dövriyyəni və inkişafı təmin etmək üçün dövlətin aktiv siyasət aparmasının zəruriliyini əsaslandırır. Bu yanaşma müasir iqtisadi siyasətin və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin fundamentini təşkil edir.

60. C. Keynsin bazar nəzəriyyəsi və "səmərəli tələb" nəzəriyyələrinin məzmunu haqqında məlumat

John Maynard Keynes-in iqtisadi nəzəriyyəsində bazar anlayışı ənənəvi sərbəst bazar konsepsiyasından fərqli olaraq təqdim olunur. Keynes bazarın özünü tənzimləmə qabiliyyətini məhdud və qismən görür, xüsusilə tənəzzül və iqtisadi böhran dövrlərində. Onun fikrincə, bazar iqtisadiyyatı sərbəst halda işsizliyi və qeyri-sabitliyi tam aradan qaldıra bilməz.

Səmərəli tələb (effective demand) nəzəriyyəsi Keynes-in ən vacib töhfələrindən biridir. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsi və istehsalın həcmi bazarda mövcud olan tələb səviyyəsindən asılıdır. Əgər ümumi tələb — yəni istehlak və sərmayə xərclərinin cəmi — iqtisadiyyatın istehsal imkanlarından azdırsa, onda işsizlik və istehsalın azlığı yaranır. Əksinə, tələb yüksək olarsa, iqtisadiyyat tam məşğulluq səviyyəsində işləyir.

Keynes səmərəli tələb anlayışı ilə göstərir ki, iqtisadiyyatda təklif özü tələb yarada bilməz, tələb səviyyəsi isə müvəqqəti olaraq aşağı düşə bilər və bu zaman bazar mexanizmi tənəzzülə səbəb ola bilər. Buna görə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, xüsusilə sərmayə xərclərinin artırılması vasitəsilə səmərəli tələb səviyyəsinin yüksəldilməsi vacibdir.

Beləliklə, Keynesin bazar nəzəriyyəsi və səmərəli tələb ideyası iqtisadiyyatda istehsal və məşğulluğun təmin edilməsində tələb tərəfinin əsas rolunu vurğulayır və bazarın sərbəst tənzimləmə imkanlarının məhdudluğunu ortaya qoyur.

---

61. C. Keynsçi nəzəriyyələrdə multiplikator və akselerator nəzəriyyələrinin fərqi

Keynsçi iqtisadiyyatda multiplikator və akselerator nəzəriyyələri iqtisadi artım və inkişafın iki müxtəlif mexanizmini izah edir.

- Multiplikator nəzəriyyəsi sərmayə xərclərinin dəyişməsi ilə milli gəlirdə çoxqatlı artımın baş verməsini açıqlayır. Məsələn, dövlət və ya özəl sektor tərəfindən iqtisadiyyata yatırılan əlavə sərmayə müəyyən bir məbləğdə gəlir artırır, bu isə istehlakın artmasına gətirib çıxarır və nəticədə ümumi milli gəlir sərmayədən çox daha böyük miqdarda artmış olur. Multiplikator ideyası

Keynes tərəfindən inkişaf etdirilib və iqtisadi siyasətdə sərmayə xərclərinin stimullaşdırılmasının əhəmiyyətini göstərir.

- Akselerator nəzəriyyəsi isə iqtisadi artımın və investisiyaların istehsalın artım sürətinə bağlı olduğunu ifadə edir. Yəni, istehsal həcmi artırsa, müəssisələr daha çox investisiya qoymaq istəyir, bu da iqtisadi aktivliyi sürətləndirir. Akselerator sürəti istehsal artımına bağlı olaraq investisiyanın dəyişmə sürətini göstərir. Bu nəzəriyyə iqtisadi dövriyyənin güclü dalğalanmalarını və inkişafı izah edir.

Fərq olaraq, multiplikator iqtisadiyyatda ilkin sərmayə xərclərinin ümumi gəlirdə çoxqatlı təsirini vurğulayır, akselerator isə investisiyaların istehsalın dəyişməsinə reaksiyasını və investisiya dinamikasını göstərir. Hər iki nəzəriyyə Keynesçi makroiqtisadi analizdə qarşılıqlı tamamlayıcı rol oynayır.

---

62. Keynsçi cərəyanlar: Amerikada Keynsçilik, Neokeynscilik, Fransada Keynsçilik, Postkeynsçilik iqtisadlarının tədqiqat xüsusiyyətləri haqqında məlumat

Keynsçilik iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsini və makroiqtisadi tənzimləməni əsas götürür və bu təlimin müxtəlif ölkələrdə və məktəblərdə fərqli inkişaf istiqamətləri yaranıb:

- Amerikada Keynsçilik — əsasən ABŞ-da Böyük Depressiyadan sonra inkişaf etmişdir. Burada dövlətin iqtisadiyyata aktiv müdaxiləsi (fiskal və monetar siyasətlər) önəmli hesab edilir. Amerikan Keynsçiləri iqtisadi böhranların qarşısını almaq üçün dövriyyəni stimullaşdırmağı və tam məşğulluğu prioritet kimi qəbul etmişlər. Bu məktəb real iqtisadi şərtlərə, xüsusən dövri iqtisadi dəyişikliklərə diqqət yetirir.
- Neokeynscilik — bu cərəyan Keynesin əsas ideyalarını müasir makroiqtisadi nəzəriyyə və mikroiqtisadi analizlə birləşdirir. Neokeynsçilər işsizliyin təbii səviyyəsini və bazarın qeyri-kamil olduğunu qəbul edir, dövlət siyasətinin həm deflyasiya, həm də inflyasiyanın idarəsində vacib rol oynadığını vurğulayırlar. Bu məktəb riyazi modelləşdirmə və rasional gözləntilər nəzəriyyəsini də tətbiq edir.
- Fransada Keynsçilik — Fransız iqtisadçıları sosial dövlət modelinə və iqtisadi inkişafın sosial aspektlərinə xüsusi diqqət yetirirlər. Burada dövlətin sosial müdaxiləsi və iqtisadi bərabərsizliyin azaldılması əsas tədqiqat mövzularıdır. Fransız Keynsçiləri iqtisadi siyasətin sosial ədalət prinsipləri əsasında qurulmasını vurğulayırlar.
- Postkeynsçilik — bu cərəyan Keynesin orijinal fikirlərindən çıxış edərək, daha geniş sosial və institusional amilləri nəzərə alır. Postkeynsçilər iqtisadiyyatda qeyri-sabitlik, maliyyə bazarlarının rolu, qeyri-bərabərlik və iqtisadi böhranların struktur səbəblərinə diqqət yetirirlər. Onlar dövlətin iqtisadi tənzimləmə funksiyasını daha da genişləndirir və iqtisadiyyatın sosial məkanını ön plana çəkirlər.

Bu cərəyanlar Keynesin əsas prinsiplərindən çıxış etsələr də, fərqli regional və ideoloji xüsusiyyətlərə malikdirlər və müasir makroiqtisadiyyatın zənginliyini formalaşdırırlar.

63. C. Keynsçi iqtisadi artım nəzəriyyəsini izah edin.

John Maynard Keynesin iqtisadi artım nəzəriyyəsi ənənəvi klassik iqtisadi nəzəriyyələrdən fərqli olaraq iqtisadi inkişafın əsasını səmərəli tələb və dövlət müdaxiləsi ilə əlaqələndirir. Keynes iqtisadi artımın davamlı olması üçün bazarda kifayət qədər ümumi tələbin mövcud olmasını vacib hesab edir. Onun fikrincə, iqtisadiyyat tam məşğulluq səviyyəsində işləmədikdə sərbəst bazar mexanizmi uzun müddətdə tarazlıq vəziyyətinə gətirməyə bilməz.

Keynsçi iqtisadi artım nəzəriyyəsində sərmayə xərcləri (investisiyalar) iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilir. Sərmayə artımı milli gəlirin artmasına, məşğulluğun yüksəlməsinə və istehlakın genişlənməsinə səbəb olur. Lakin iqtisadi artımın davamlılığı investisiyanın səviyyəsindən asılıdır; bu baxımdan, dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edərək sərmayə qoyuluşunu stimullaşdırmalıdır. Əks halda, tələbin aşağı olması səbəbindən iqtisadi artım ləngiyə bilər.

Keyns həmçinin artımı makroiqtisadi sabitliyə bağlayır; inflyasiya və deflyasiya risklərinin idarə olunması iqtisadi artımın dayanıqlığını təmin edir. Ümumilikdə, Keynsçi iqtisadi artım nəzəriyyəsi tələb tərəfinin iqtisadi inkişafda əsas rol oynadığını və dövlətin fəal iqtisadi siyasət vasitəsilə iqtisadi artımı təşviq etməli olduğunu əsaslandırır.

---

64. Neoliberalizmin nəzəri və metodoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumat verin.

Neoliberalizm XX əsrin ikinci yarısında meydana çıxmış iqtisadi və siyasi ideologiyadır. Bu cərəyan sərbəst bazar iqtisadiyyatını və fərdi azadlıqları əsas götürərək dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimal səviyyədə olmasını müdafiə edir. Neoliberalizmin nəzəri əsasları klassik liberalizmin prinsip və ideyalarından irəli gəlir.

Nəzəri xüsusiyyətləri:

- Sərbəst bazarın iqtisadiyyatı tənzimləmək qabiliyyətinə inam.
- Dövlət müdaxiləsinin iqtisadi səmərəliliyi və inkişaf üçün zərərli olması fikri.
- Özəl sektorun inkişafı və rəqabətin təşviqi əsas məqsəddir.
- Qiymət mexanizminin bazarda resursların optimal bölgüsünü təmin etməsi.
- Qlobal ticarət azadlığı və investisiya sərbəstliyinin təşviqi.

Metodoloji xüsusiyyətləri:

- Rasionallıq prinsipi: iqtisadi subyektlər məhdud resurslarla öz faydalarını maksimumlaşdırmağa çalışırlar.
- Mikroiqtisadi yanaşma üstünlük təşkil edir, yəni fərdi qərarların və bazar mexanizmlərinin təhlili ön plandadır.
- Rəqabət və bazar strukturunun tədqiqi.
- Dövlətin rolunun məhdudlaşdırılması və iqtisadiyyatın özünü tənzimləmə qabiliyyətinin vurğulanması.

Neoliberalizm 1970-80-ci illərdə iqtisadi böhranlara cavab olaraq yüksəldi və bir çox ölkədə liberal iqtisadi siyasətin əsasını təşkil etdi.

---

65. Frayburq məktəbinin nəzəri-metodoloji əsasları haqqında məlumat verin və iqtisadi sistemlərin quruluşu barədə fikirlarını izah edin.

Frayburq məktəbi (Almaniya) iqtisadiyyatda sosial bazar iqtisadiyyatı və hüquqi pozitivizmə əsaslanan bir metodoloji cərəyandır. Bu məktəbin əsas məqsədi iqtisadiyyatın həm sərbəst bazar prinsiplərinə, həm də sosial ədalətə uyğun şəkildə idarə olunmasını təmin etməkdir.

Nəzəri-metodoloji əsaslar:

- İqtisadiyyatın normativ və pozitiv aspektlərinin vəhdəti; yəni iqtisadi elmin həm “olduğu kimi” (pozitiv), həm də “olmalıdır” (normativ) aspektləri araşdırılır.
- Hüquqi institutların və dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunun önəmi vurğulanır.
- İqtisadi sistemlərin təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial, hüquqi və siyasi əsaslarının təhlili.
- Bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyi ilə sosial ədalətin təminatı arasında tarazlığın axtarışı.
- İqtisadi davranışın institusional çərçivədə öyrənilməsi (institusionalizm).

İqtisadi sistemlərin quruluşu barədə fikirlər:

Frayburq məktəbinə görə, iqtisadi sistemlər yalnız bazar mexanizmləri ilə deyil, həmçinin hüquqi və institusional strukturlarla tənzimlənməlidir. İqtisadiyyatda sərbəst rəqabət qorunmalı, ancaq sosial rifah və bazar qüsurları dövlət müdaxiləsi ilə düzəldilməlidir. Sosial bazar iqtisadiyyatı kimi yanaşma bazarın sərbəstliyini və sosial siyasəti birləşdirir. Məktəb həmçinin iqtisadi sistemlərin demokratik əsaslarda qurulmasını və insan hüquqlarının qorunmasını vurğulayır.

Bu cərəyan iqtisadiyyatın sosial məsuliyyətini və hüquqi tənzimləmə zəruriliyini önə çəkərək müasir iqtisadi nəzəriyyə və siyasətə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

66. Neoliberalizmin London məktəbinin nümayəndəsi F. Xayekin iqtisadi görüşləri haqqında məlumat verin

Fridrix Avgust fon Xayek (Friedrich August von Hayek) XX əsrin aparıcı iqtisadçılarından biri olmaqla neoliberalizmin və klassik liberal iqtisadi düşüncənin güclü müdafiəçilərindən biri hesab olunur. O, London İqtisadiyyat Məktəbində fəaliyyət göstərmiş və burada neoliberalizmin "London məktəbi" adlanan istiqamətinin təməlini qoymuşdur. Xayekin iqtisadi baxışları əsasən sərbəst bazar iqtisadiyyatına, dövlət müdaxiləsinin minimuma endirilməsinə və fərdi azadlıqlara əsaslanır.

Xayekə görə, iqtisadiyyat çox mürəkkəb bir sistemdir və onun bütün komponentlərini mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə etmək mümkün deyil. O, bu fikirlə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmanı tənqid etmiş, bazarın informasiya yaymaq və qərar qəbul etmək baxımından daha effektiv olduğunu əsaslandırmışdır. Onun məşhur "Yol vergisi ilə köləliyə" ("The Road to Serfdom") əsərində planlı iqtisadiyyatın azadlıqların məhvinə gətirib çıxaracağı göstərilir.

Xayekin qiymət mexanizmi ilə bağlı fikirləri də xüsusi yer tutur. O, qiymətləri informasiya daşıyıcısı kimi qiymətləndirir: qiymətlər bazarda baş verən dəyişikliklər haqqında iqtisadi subyektlərə siqnal verir və onların davranışını istiqamətləndirir. Bu baxımdan dövlətin bazara müdaxiləsi bu siqnalları pozur və iqtisadiyyatda səmərəsizliklər yaradır.

Xayekin ideyaları sonradan Margaret Thatcher və Ronald Reagan kimi liderlərin iqtisadi siyasətlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Neoliberalizm çərçivəsində Xayek bazarın özünü tənzimləmə gücünə güclü inam formalaşdıraraq monetarist və institusionalist cərəyanlara da təsir etmişdir.

---

67. M. Fridmanın pulun kəmiyyəti və pul qanunu haqqında məlumat verin və iqtisadi tsiklin, inflyasiyanın və işsizliyin monetar nəzəriyyəsini izah edin

Milton Fridman XX əsrin ən nüfuzlu iqtisadçılarından biri olmuş və monetarizmin banilərindən hesab edilir. O, Keynesçi yanaşmanın əksinə olaraq iqtisadiyyatda dövlətin fəal rolunu tənqid etmiş və monetarist yanaşmanı inkişaf etdirmişdir. Onun əsas töhfələrindən biri Pulun Kəmiyyəti Nəzəriyyəsinin (Quantity Theory of Money) yenidən işlənməsi və pul qanunu (money rule) prinsiplərinin əsaslandırılmasıdır.

Fridmana görə, inflyasiya uzunmüddətli dövrdə tamamilə pul təklifi ilə bağlıdır. Onun fikrincə, iqtisadiyyatda pul miqdarı artdıqca, ümumi qiymət səviyyəsi də artır. Bu fikir "Pulun müasir kəmiyyəti nəzəriyyəsi"ndə MV = PY düsturu ilə ifadə olunur. Burada M

– pul təklifi, V – pul dövriyyəsinin sürəti, P – qiymət səviyyəsi, Y – real ÜDM deməkdir. Fridman sabit V və Y halında M-dəki artımın birbaşa P-yə təsir etdiyini əsaslandırır.

Fridman inflyasiyanı "həmişə və hər yerdə pul fenomeni" adlandıraraq dövlətin pul siyasətinə müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını təklif etmişdir. O, pul qanunu ideyası ilə, yəni M səviyyəsinin illik sabit templə artırılmasını müdafiə edirdi – bu, iqtisadiyyatda sabitliyi qorumağa xidmət etməli idi.

Monetar nəzəriyyəyə görə, iqtisadi tsikllərin (böhranlar, tənəzzül və artımların) əsas səbəbi pul siyasətinin qeyri-sabitliyidir. Dövlətin genişlədici fiskal siyasəti (Keynsçiliyə uyğun olaraq) əvəzinə, monetaristlər pul təklifi üzərində sabit və sistemli nəzarətin iqtisadi sabitliyə gətirib çıxaracağını düşünürlər.

Fridman həmçinin işsizlik və inflyasiya arasında əlaqəni izah edən "təbii işsizlik səviyyəsi" anlayışını təqdim etmişdir. Ona görə, uzunmüddətli dövrdə işsizlik yalnız struktur və friksion amillərlə müəyyən olunur və dövlətin monetar müdaxiləsi bu səviyyəni əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilməz.

68. İnstitusionalizmin tarixi şəraiti haqqında məlumat verin, metodologiyası və predmetinin xüsusiyyətlərini izah edin

İnstitusionalizm XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə ABŞ və Avropada klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrin məhdudiyyətlərinə qarşı olaraq yaranmışdır. Bu dövr sənaye inqilabından sonrakı sosial-iqtisadi dəyişikliklər, sürətli urbanizasiya, sosial bərabərsizlik və iqtisadi güclərin mərkəzləşməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu şəraitdə sırf iqtisadi riyazi modellərlə cəmiyyətin real problemlərini izah etmək çətinləşirdi və yeni, daha geniş və sosial yönümlü iqtisadi yanaşma tələb olunurdu.

İnstitusionalizmin banilərindən biri T.Veblen hesab olunur. Onun "İşsiz sinifin nəzəriyyəsi" əsərində göstərilir ki, iqtisadi davranış yalnız fərdi maraqlarla deyil, həm də sosial institutlar, adət-ənənələr və mədəni dəyərlərlə formalaşır. İnstitusionalistlər iqtisadiyyatı təkcə bazar qanunları ilə deyil, hüquq, siyasət, mədəniyyət və tarixi kontekstlərdə araşdırırlar.

Metodologiyası:

- Tarixi yanaşma – iqtisadi hadisələrin tarixi və sosial köklərinin öyrənilməsi.
- Empirik əsaslar – müşahidə və real təcrübəyə əsaslanan təhlillər.
- Multidissiplinar yanaşma – iqtisadiyyatın hüquq, sosiologiya, politologiya ilə əlaqəli şəkildə araşdırılması.
- Normativlik – yalnız hadisələri təsvir etməklə kifayətlənməyib, həm də

onların necə olması gərəkdiyini öyrənmək.

Predmetin xüsusiyyətləri:

- İnstitusionalizm iqtisadi qərarların sosial institutlar – ailə, dövlət, bazar, hüquqi çərçivə və dəyərlər sistemləri tərəfindən formalaşdırıldığını əsaslandırır.
- Bazarın öz-özünə tənzimlənməsinə inam azdır, çünki iqtisadi davranış həmişə rasionallıq əsasında deyil, daha çox institutların təsiri altında baş verir.
- İqtisadi dəyişikliklər təkamül xarakterlidir, yəni zamanla və ictimai institutların transformasiyası ilə baş verir.

Beləliklə, institusionalizm iqtisadiyyatın daha kompleks və real həyatla bağlı təhlilinə imkan verir və müasir dövrdə iqtisadi siyasətlərin formalaşmasında mühüm nəzəri baza yaradır.

69. Amerikan institusionalizminin mahiyyəti, məqsədi və tədqiqat obyektı haqqında məlumat verin

Amerikan institusionalizmi XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da formalaşmış və iqtisadi elmin təkamülündə mühüm mərhələyə çevrilmişdir. Bu cərəyan klassik və neoklassik məktəblərin fərdi rasional davranışa və abstrakt modellərə əsaslanan yanaşmasına qarşı çıxaraq, iqtisadi prosesləri geniş sosial, hüquqi və mədəni kontekstdə öyrənməyi hədəfləmişdir.

Mahiyyəti: Amerikan institusionalizminin əsas mahiyyəti iqtisadiyyatın yalnız fərdi qərarlara deyil, həm də sosial institutların – dövlət, bazar, ailə, hüquqi sistem və mədəni normaların – təsiri ilə formalaşdığını göstərməkdir. Bu məktəbə görə iqtisadi davranış rasionallıqla yanaşı, institutların formalaşdırdığı vərdişlər və dəyərlərlə müəyyən olunur. İnstitusionalistlər iqtisadi sistemlərin statik deyil, daim dəyişən və təkamül edən qurumlar olduğunu əsaslandırırlar.

Məqsədi: Amerikan institusionalizmi iqtisadi nəzəriyyəni reallığa yaxınlaşdırmaq, praktiki problemlərin (işsizlik, yoxsulluq, monopoliyalaşma, sosial bərabərsizlik) araşdırılması və iqtisadi siyasətin sosial faydaya yönəldilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. O, sosial rifahın yüksəldilməsi, institusional islahatlar və iqtisadi ədalətin təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Tədqiqat obyekti: Bu cərəyanın tədqiqat obyektinə yalnız bazar mexanizmləri deyil, həmçinin:

- Sosial institutlar və onların iqtisadi davranışa təsiri,
- İqtisadi inkişafa təsir edən hüquqi və mədəni strukturlar,

- Dövlətin iqtisadiyyatda rolu və siyasətin formalaşması,
- İqtisadi gücün mərkəzləşməsi və korporativ təsirlər,
- Əmək bazarı və istehsal münasibətləri daxildir.

Tanınmış nümayəndələri arasında Torstein Veblen, John R. Commons, Wesley Mitchell kimi iqtisadçılar var. Onlar iqtisadi qərarların daha çox "vərdişləşmiş davranış" və "institusional mühit"lə müəyyən olunduğunu vurğulayırlar.

70. İnstitusional-sosial məktəbin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlayın

İnstitusional-sosial məktəb iqtisadiyyatın sadəcə bazar münasibətlərindən ibarət olmadığını, onu formalaşdıran və tənzimləyən sosial institutların, adətlərin, hüquqi və etik çərçivələrin böyük rola sahib olduğunu əsaslandırır. Bu məktəb XX əsrdə, xüsusən də ABŞ və Avropa ölkələrində iqtisadi və sosial qeyri-bərabərliyin artması fonunda aktuallaşmışdır.

Əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır:

1. İqtisadi davranışın sosial təbiəti: İnstitusional-sosial məktəbə görə insanlar iqtisadi qərarlarını yalnız fərdi maraqlara əsaslanaraq deyil, həm də sosial institutların (məsələn, ailə, təhsil, dövlət) təsiri altında verirlər. Beləliklə, iqtisadiyyat cəmiyyətin bir parçası kimi qəbul edilir.
2. Tarixi və təkamüli yanaşma: Bu cərəyan iqtisadi sistemləri statik və dəyişməz deyil, zamanla inkişaf edən, dəyişən və transformasiya olunan qurumlar kimi dəyərləndirir. Beləliklə, hər bir iqtisadi modeli tarixiliklə əlaqələndirmək zəruri sayılır.
3. Normativ yanaşma: İnstitusional-sosial məktəb iqtisadiyyatı yalnız "nə var" deyil, "nə olmalıdır" sualları ilə də analiz edir. Sosial rifahın artırılması, ədalət, bərabərlik və etik meyarlar burada mühüm yer tutur.
4. Dövlətin rolu: Bu yanaşma dövlətin iqtisadiyyatda fəal rolunu dəstəkləyir. Sosial təminat sistemləri, əmək hüquqları, gəlir bölgüsü, istehlakçı hüquqları kimi məsələlər ön plandadır.
5. Multidissiplinarlıq: Bu məktəb iqtisadiyyatı digər ictimai elmlərlə (sosiologiya, hüquq, politologiya, tarix) əlaqəli şəkildə öyrənir. Çünki iqtisadi hadisələrin kökü tez-tez iqtisadi olmayan amillərdə yatır.
6. Empirik və praktik yönümlülük: İnstitusional-sosial məktəbin təhlilləri müşahidə və real faktlara əsaslanır, ideal modellərlə deyil, konkret sosial-iqtisadi proseslərlə maraqlanır.

Bu yanaşma iqtisadi elmin ictimai məsuliyyətini və insan yönümlü xarakterini vurğulayaraq, daha inklüziv iqtisadi təhlil çərçivəsi təklif edir.

71. İnstitusionalizmin təkamül prosesində kapitalizmin transformasiyası nəzəriyyəsi haqqında məlumat verin

Kapitalizmin transformasiyası nəzəriyyəsi institusionalist yanaşmanın vacib hissələrindən biridir və onun mahiyyəti iqtisadi sistem kimi kapitalizmin zamanla dəyişməsi, çevrilməsi və müxtəlif mərhələlərdən keçməsi fikrinə əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, kapitalizm təkamül edən sistemdir və dəyişən sosial institutlar, texnologiya və dövlət siyasəti nəticəsində yeni formalar alır.

İlk mərhələlər: Klassik kapitalizm XIX əsrdə sərbəst rəqabətə əsaslanırdı. Burada fərdi təşəbbüs, azad bazar və məhdud dövlət müdaxiləsi əsas prinsiplər idi. Lakin XX əsrin əvvəllərindən bu model böhranlara qarşı həssas oldu və sosial problemləri dərinləşdirdi. Bu, kapitalizmin transformasiyasını labüd etdi.

Transformasiya mərhələləri aşağıdakılardır:

- Korporativ kapitalizm: Kiçik istehsalçılar yerini böyük şirkətlərə və kartellərə verir. Bu mərhələdə iqtisadi güc mərkəzləşir.
- Dövlət kapitalizmi: İqtisadiyyatda dövlətin rolu artır. İctimai xidmətlər, tənzimləyici orqanlar və fiskal siyasətlər ön plana çıxır.
- Sosial kapitalizm: Sosial təminat sistemlərinin inkişafı, rifah dövlətinin formalaşması və əmək hüquqlarının gücləndirilməsi bu mərhələnin əsas xüsusiyyətləridir.
- Qlobal kapitalizm: Qloballaşma ilə əlaqədar kapitalizm milli sərhədləri aşaraq beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərir. Transmilli şirkətlər, beynəlxalq maliyyə sistemləri və texnoloji inteqrasiya ön plana çıxır.

Nəzəri əsaslandırma: Bu transformasiyanı izah edən iqtisadçılar (T.Veblen, C.Gelbreyt, D.Nort) göstərirlər ki, iqtisadi sistemlərin dinamikası institutların dəyişməsinə bağlıdır. Məsələn, texnologiyanın inkişafı istehsal və əmək münasibətlərini dəyişir, bu isə hüquqi və sosial institutların yenidən qurulmasına səbəb olur.

Kapitalizmin bu təkamülü bazar mexanizmlərinin tamamilə dəyişməsi deyil, sosial-iqtisadi institutların uyğunlaşması və yenidən qurulması şəklində baş verir. Bu nəzəriyyə həmçinin neoliberal modellərin yaratdığı bərabərsizliklərə cavab olaraq daha inklüziv və ədalətli kapitalizm formalarının yaranmasını da ehtiva edir.

72. "Təklif iqtisadiyyatı" nəzəriyyəsinin iqtisadi ideyasını izah edin

"Təklif iqtisadiyyatı" (Supply-side economics) XX əsrin sonlarında, xüsusilə 1970–1980-ci illərdə ABŞ və bəzi Qərb ölkələrində geniş yayılmış və iqtisadi siyasətdə mühüm rol oynamış neoklassik yönlü nəzəriyyədir. Bu yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, iqtisadi artımın və rifahın əsas şərti istehsalın (təklifin)

artırılmasıdır, yəni iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün dövlət müdaxiləsi deyil, vergi yükünün və tənzimləmələrin azaldılması əsas götürülməlidir.

Əsas fərziyyələrindən biri "Laffer əyrisi" adlanan konsepsiyadır. Bu əyri göstərir ki, vergi dərəcələri çox yüksək olduqda istehsalçılar fəaliyyətlərini azaldır, nəticədə dövlətin vergi gəliri azalır. Deməli, vergi yükünü azaltmaqla həm iqtisadi fəallıq artır, həm də uzunmüddətli dövrdə vergi daxilolmaları arta bilər.

"Təklif iqtisadiyyatı"na görə:

- Aşağı vergi dərəcələri istehsalçının daha çox qazanc əldə etməsinə və investisiyanın artmasına şərait yaradır.
- İstehsalın genişlənməsi iş yerlərinin açılmasına və gəlirlərin artmasına səbəb olur.
- Dövlətin rolu minimum olmalı, bazar azad fəaliyyət göstərməlidir.

Bu yanaşma, xüsusilə ABŞ-da Ronald Reyqan dövründə geniş tətbiq olunub və "Reyqanomika" olaraq tanınıb. Bəzi tənqidçilər isə təklif iqtisadiyyatının gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərliyi artırdığını və zəngin təbəqələri üstün tutduğunu iddia ediblər.

Nəticə etibarilə, təklif iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatının gücünə inanan, dövlətin müdaxiləsini minimuma endirmək istəyən, istehsalçıların stimullaşdırılması yolu ilə iqtisadi artımı hədəfləyən bir yanaşmadır.

73. "Səmərli gözləmə" nəzəriyyəsinin məzmununu açıqlayın və R.Lukasın tənzimləmə konsepsiyasını izah edin

"Səmərli gözləmə" nəzəriyyəsi (Rational expectations theory) XX əsrin 70-ci illərində neoklassik düşüncə tərzinin təsiri ilə formalaşmış və Robert Lukas tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, iqtisadi subyektlər (firmalar, istehlakçılar) qərarlarını formalaşdırarkən keçmiş məlumatlara deyil, gələcək gözləntilərə və rasionallığa əsaslanırlar. Onlar iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri qabaqlaya bilir və buna uyğun strategiyalar qururlar.

Səmərli gözləmə yanaşmasına görə:

- Subyektlər dövlətin siyasətini əvvəlcədən təxmin edə bilirlər.
- Məsələn, əgər dövlət pul kütləsini artırmaqla inflyasiyanı yüksəldəcəksə, insanlar və firmalar bu dəyişiklikləri əvvəlcədən anlayıb əmək haqqlarını, qiymətləri, faizləri tənzimləyirlər.
- Bu halda dövlətin təsir gücü azalır, çünki onun müdaxiləsi artıq gözlənilən və təsirsiz olur.

Robert Lukasın tənzimləmə konsepsiyası (“Lucas critique”) belə bir fərziyyəni önə çəkir: keçmişdə tətbiq edilən iqtisadi modellər gələcək üçün etibarlı deyil, çünki insanlar iqtisadi siyasətə uyğun davranışlarını dəyişir. Bu deməkdir ki, makroiqtisadi modellər subyektlərin gözləntilərini nəzərə almalıdır, əks halda bu modellər qeyri-dəqiq olur.

Lukasın tənqidinə əsasən:

- Dövlətin fiskal və monetar siyasətləri qısa müddətli təsirə malikdir,
- Uzunmüddətli iqtisadi sabitlik üçün gözləntilər və fərdi qərarlar əsas meyardır,
- Rəqabət şəraitində bazar özü tənzimləyici rol oynaya bilər.

Beləliklə, səmərli gözləmə nəzəriyyəsi dövlət müdaxiləsinin effektivliyinə şübhə ilə yanaşır və qərar qəbuletmədə fərdlərin ağıllı və strateji davranışını ön plana çıxarır.

74. Neoklassik sintez nəzəriyyəsinin Keyns və neoklassik iqtisadi artım nəzəriyyələrinin sintezi kimi izahını verin

Neoklassik sintez (Neoclassical synthesis) XX əsrin ortalarında, xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra yaranan və iqtisadiyyatda həm Keynsçi, həm də neoklassik yanaşmanın elementlərini birləşdirən nəzəri çərçivədir. Bu nəzəriyyə ilk dəfə Paul Samuelson və Robert Solow kimi iqtisadçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Neoklassik sintezin əsas məzmunu budur:

- Qısa müddətli dövrdə iqtisadiyyatda qeyri-tam məşğulluq və qeyri-sabitlik müşahidə oluna bilər, bu baxımdan Keynsin tələbyönlü siyasəti – dövlət xərclərinin və investisiyaların artırılması vacibdir.
- Uzun müddətli dövrdə isə iqtisadiyyatı təklif müəyyən edir və neoklassik modellər (istehsal funksiyası, resurs bölgüsü, kapital yığılımı) daha etibarlıdır.

Yəni bu yanaşma bildirir ki:

- İqtisadiyyat qısa müddət üçün dövlət müdaxiləsi ilə tənzimlənməlidir (Keyns),
- Ancaq uzun müddətli sabit artım üçün bazar mexanizmləri və fərdi təşəbbüs əsas olmalıdır (neoklassiklər).

Robert Solow tərəfindən irəli sürülən iqtisadi artım modeli bu sintezə gözəl nümunədir. O, texnoloji inkişaf, kapital və əmək kimi amillərin iqtisadi artıma necə təsir etdiyini göstərməklə, Keynsin qısamüddətli yanaşmasını strukturlaşdırılmış neoklassik baza ilə birləşdirir.

Sintezin nəticələri:

- Dövlət qısa müddətdə tələbi stimullaşdırmaqla durğunluğu aradan qaldıra bilər.
- Lakin uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artım investisiya, texnologiya və məhsuldarlıqla bağlıdır.
- Bu yanaşma 1950–1970-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olundu.

Beləliklə, neoklassik sintez həm bazar, həm dövlət müdaxiləsi tərəfdarlarını uzlaşdıran, praktiki və nəzəri cəhətdən dayanıqlı iqtisadi model təqdim edir.

75. Y.Şumpeterin təkamüllü iqtisadi inkişaf konsepsiyasını izah edin

Avstriya mənşəli amerikalı iqtisadçı Yozef Şumpeter (Joseph Schumpeter) təkamüllü iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinin banilərindən biri hesab olunur. Onun bu yanaşması klassik və neoklassik məktəblərin sabit və tarazlı iqtisadi sistemlər ideyasından kəskin fərqlənir.

Şumpeterin əsas ideyası: İqtisadi inkişaf statik sabitlikdən deyil, dinamik dəyişikliklər və pozucu yeniliklərdən qaynaqlanır. O bu prosesi “yaradıcı dağıdıcılıq” (creative destruction) anlayışı ilə ifadə etmişdir.

Təkamüllü inkişafın əsas elementləri:

- İnnovasiya: Yeni texnologiyalar, məhsullar, xidmətlər və istehsal üsulları iqtisadi artımın əsas qaynağıdır.
- Sahibkar (entrepreneur): İnnovasiyanı həyata keçirən əsas iqtisadi subyektdir. O, risk alaraq yeni imkanlar yaradır və bazarı dəyişir.
- İnkişaf pozucu xarakter daşıyır: Yeni məhsullar köhnələri sıradan çıxarır (məsələn, avtomobil at arabasını əvəz etdi), bu isə iqtisadi strukturda daimi dəyişiklik yaradır.

Şumpeterin fikrincə, bu proses qeyri-davamlıdır və iqtisadi tsikllərlə müşahidə olunur: yüksəliş, çöküş, durğunluq və yenidən inkişaf dövrləri. Dövlətin rolu isə innovasiyaya mane olmamaq və infrastruktur dəstəyi ilə məhdudlaşmalıdır.

Şumpeterin modeli iqtisadiyyatı təkamül edən, daim dəyişən və yeniləşən bir sistem kimi təqdim edir. O, kapitalizmin gücünü onun özünü dəyişdirmə bacarığında görürdü, lakin eyni zamanda kapitalizmin daxili ziddiyyətləri nəticəsində tədricən sosializmə keçə biləcəyini də ehtimal edirdi.

Nəticə olaraq, Şumpeterin nəzəriyyəsi bu gün startaplar, texnoloji yeniliklər və rəqabət mühiti kontekstində olduqca aktualdır.